

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД  
«КІРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ  
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО»

**Культура в роки війни:  
період окупації  
(Історія України, 11 клас)**

Навчально-методичний посібник

*Укладач –  
Олександр Жосан*

Кіровоград  
2015

УДК 930.85  
ББК 63.3(0)62

Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас) : [навчально-методичний посібник] / укладач О.Е. Жосан. – Кіровоград : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2015. – 100 с.

*Рекомендовано до друку вченою радою  
комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут  
післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»  
(протокол від 30.12.2014 р. №6)*

Рецензенти:

- Дровозюк С.І. – доктор історичних наук, професор  
(м. Вінниця);
- Бойченко Т.Є. – кандидат педагогічних наук, доцент  
(м. Київ);
- Митрофаненко Ю.С. – кандидат історичних наук  
(м. Кіровоград);
- Федірко Ж.В. – кандидат педагогічних наук  
(м. Кіровоград).

У посібнику розглядається важлива дидактична проблема, актуальність якої викликана, передусім, недостатнім рівнем її дослідження. Здійснено спробу з'ясувати стан культурного життя населення України на окупованих територіях та визначити тенденції розвитку освіти, науки, релігійного життя, мистецтва, фізкультури і спорту під час окупації (1941-1944 роки).

Для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, науковців і методистів.

Посібник можна використовувати на курсах підвищення кваліфікації вчителів та в процесі методичної роботи в міжкурсовий період.

Відповідальна за випуск – Корецька Л.В.

© Жосан О.Е.  
© КЗ «КОІППО  
імені Василя Сухомлинського», 2015

## ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Освіта і наука.....	7
2. Церковне життя.....	26
3. Література, засоби масової інформації та мистецтво.....	32
4. Культурно-освітні товариства.....	38
5. Фізкультура і спорт.....	45
Висновки та методичні рекомендації.....	57
Питання для самостійної роботи.....	59
Рекомендована література.....	59
Список використаних джерел.....	62
Додатки.....	69

## ВСТУП

Політика німецької окупаційної влади на території України у сфері культури до цього часу в повному обсязі не знайшла свого відображення у вітчизняній історіографії. На сьогодні існує кілька праць з даної проблематики, у яких розкриваються різні аспекти функціонування освіти, науки, театру, культурно-освітніх товариств.

Найвагоміший внесок у наукову розробку теми зробили сучасні історики західного регіону України, які на основі архівних документів та періодичної преси досліджували культурне життя в Генеральному Губернаторстві та дистрикті «Галичина». Серед них заслуговує на увагу монографія Н.Антонюк «Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.)» [1]. Спираючись на матеріали періодичної преси регіону, авторка визначила етапи й особливості культурних процесів на західноукраїнських землях у роки війни, схарактеризувала стан освіти, науки, літератури і мистецтва, релігійного життя, видавничої діяльності. Окрім Антонюк, питанням культури в роки окупації Галичини присвятили свої праці О.Луцький [30] і С.Ступарик [55]. Освітні процеси ґрунтовно дослідила у своєму дисертаційному дослідженні Г.Стефанюк [54]. У цих працях значна увага приділяється особливостям німецького адміністративного управління в Галичині, діяльності Українського центрального та крайового комітетів, їхній ролі у розвитку шкільництва в зазначений період, простежується специфіка взаємодії української влади та населення з німецьким режимом на різних етапах Другої світової війни. У свою чергу дослідження даної тематики на матеріалах рейхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) та військової зони не мають такого широкого спектру. Вивчаючи окупаційний режим в РКУ чи військовій зоні, історики здебільшого включають культурні процеси в комплекс досліджуваних ними проблем як супутні складові. Серед праць такого змісту заслуговують на увагу роботи М.Коваля, В.Косика, І.Спудки, В.Шайкан, В.Нестеренка, В.Удовика, О.Потильчака, О.Кучерука, В.Гайдабури та ін.

Більшість авторів сходяться на тому, що німецьке керівництво не було зацікавлене в розвитку української культури (факт беззаперечний), а всі більш-менш помітні акції в даній царині пов'язують із самоорганізацією інтелігенції та активністю місцевих ентузіастів. При цьому зовсім мало уваги приділяється зусиллям

українських самостійницьких і радянських підпільників та партизанів у цій сфері. Справа в тому, що в період німецької окупації практично в кожній галузі суспільного життя перетиналися інтереси відразу трьох політичних сил: нацистського окупаційного режиму, радянських підпільників як репрезентантів комуністичного режиму і українських націоналістів як прихильників української державності. Кожна з цих сил мала свої плани щодо організації культурно-освітнього життя.

Дійсно, німці та румуни не були зацікавлені в розвитку української культури. На підтвердження можна навести низку висловлювань вищого керівництва Рейху про стан української освіти. У середовищі представників німецької верхівки існували різні думки з цього приводу. Так, А.Гітлер, Г.Гіммлер, Е.Кох, Г.Герінг вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів у майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити передумови для повстання проти окупаційного режиму. Фюрер підкреслював: «Принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла – цьому народу не треба давати культуру» [42]. Мали свої думки і поплічники Гітлера. Рейхсфюрер СС Г.Гіммлер в одному з документів стосовно освіти наголошував: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей» [19].

Окрім цього, головним обов'язком українців повинна була стати праця на користь Рейху. Ось як висловлювався з цього приводу Е.Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникові освіта лише шкодить»[29].

Протилежної думки притримувались міністр східних територій А.Розенберг, генерал-комісар Волині-Поділля Шоне, генерал-губернатор Галичини Г.Франк, рейхсляйтер Г.Лейббранд. Необхідно зазначити, що й вони не були захисниками культури й освіти українського народу, однак вважали, що ліберальна політика

стосовно окупованого населення дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати. Зокрема рейхсміністр розумів, що окупаційний режим, позбавляючи українців національної культури, так чи інакше спричинить пасивний опір населення. Свою позицію щодо даного питання він висловив у розпорядженні від 10 квітня 1942 року «Про ставлення до культури українців», у якому наголошував: «Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік – пасивний опір» [39].

Однак висловлювання німецьких верховодів не завжди збігалися з реальними подіями на окупованих територіях. У міру того, як ситуація на фронті змінювалася не на користь німців, вони все більше виявляли свою зацікавленість у відновленні певних галузей української культури (освіти, науки, театрального мистецтва, кінематографії) у своїх інтересах. Ймовірно, якби на Східному фронті для німців події розгорталися добре, жодних заходів у даній царині не було б зроблено. Втім, слід зазначити, що деякі дослідники не пов'язують політику окупантів у сфері культури з подіями на фронті, а формулюють інші причини її еволюції.

Дослідження цієї проблеми є досить актуальним ще й тому, що сьогодні періодично виникають дискусії стосовно співпраці освітньої та наукової еліти України з німцями (колабораціонізму).

Метою розробки цього посібника є спроба з'ясувати стан культурного життя населення України на окупованих територіях та визначити тенденції розвитку освіти, науки, релігійного життя, мистецтва, фізкультури і спорту під час окупації (1941-1944 роки).

## 1. Освіта і наука

У роки окупації функціонування системи освіти не припинилося, але набуло суттєвих змін, оскільки пріоритетом для німецької влади стала початкова освіта та окремі напрями середньої спеціальної освіти. Також було відновлене навчання в деяких вищих навчальних закладах, проте їх спеціалізація свідчила, що німці дозволяли підготовку переважно спеціалістів сільськогосподарського спрямування, окремих галузей промисловості та вчителів для початкових шкіл [19, с. 23; 43, с. 790]. У перші місяці окупації функціонували навіть наукові установи системи АН УРСР. За архівними даними у кінці 1941 року в Києві діяло 20 науково-дослідних інститутів [62, арк. 42].

Проте, незабаром німецька окупаційна влада заборонила діяльність АН УРСР і Київського університету [61, арк. 15] та взяла під контроль усі наукові установи (звіт групи «Наука» про обстеження музеїв та наукових установ Києва) [61, арк. 227-228, 232-233, 241-250] та фонди українських бібліотек (директива рейхскомісара України від 26 березня 1942 року) [47, арк. 80], Директиви Розенберга рейхскомісарам Остланду й України «Про взяття під контроль культурних цінностей, дослідницьких матеріалів та наукових установ в окупованих східних областях» від 7 квітня 1942 р. і «Про створення Центру обліку та охорони культурних цінностей в окупованих східних областях» від 27 квітня 1942 р. [61, арк. 281-285].

Питаннями функціонування освіти в окупованому місті, як правило, займалися відділ освіти при Міській Управі та шкільна комісія «Просвіти» [40]. З перших же днів їм довелося вирішувати серйозні кадрові, фінансові та матеріально-технічні проблеми. Найскладнішими були кадрові, оскільки педагогічних працівників бракувало з причин сталінських репресій кінця 30-х років, мобілізації до Червоної армії, евакуації та нацистських репресій проти української інтелігенції.

Проаналізувавши події в різних точках української землі – Львівщині (на заході) та Донеччині (на сході) – ми побачили багато спільного. На заході в перші місяці окупації стан освіти мав такий вигляд: восени 1941 року в Галичині було відкрито відповідно до національного складу населення школи українські й польські. Українських шкіл відкрили майже три тисячі, серед них – десять

гімназій, що потребувало наявності 7 тисяч учителів. 3 вересня 1942 р. видавався журнал «Українська школа» [31, с. 119]. На Донеччині з перших мирних днів, коли фронт відійшов на схід, почалося масове відкриття шкіл та професійно-технічних навчальних закладів. Зокрема, у Бахмутському районі 30 червня 1942 року кінець навчального року відзначили 5 шкіл. До наступних класів у цих закладах було переведено 877 учнів 1-3 класів, а з 4-х класів, які налічували 135 школярів, було випущено з атестатами 113 учнів. У грудні 1942 р. у Бахмуті діяло вже 6 шкіл (з них 3 семирічки), у яких налічувалося 2500 дітей. Аналогічна ситуація складалася в містах Маріуполі, Краматорську, Горлівці та інших населених пунктах Донеччини. Зокрема в Маріуполі в цей же час діяло 19 початкових і середніх шкіл [57, с. 61]. З перших же днів діяльності навчальних закладів постало питання про використання засобів навчання.

Директивою рейхскомісаріату, виданою у вересні 1941 р., як зазначає А.Скоробогатов, заборонялося користуватися навчальними планами, програмами, підручниками, навчальними посібниками, учнівськими бібліотеками, наочними посібниками (фільмами, картами, картинами тощо) радянського періоду [49]. Виняток складали лише деякі підручники з арифметики, природознавства та фізичної географії. Із навчального процесу вилучалися книги класиків марксизму-ленінізму, Й.Сталіна, Ж.-Ж.Руссо, Ч.Дарвіна, М.Бажана, О.Корнійчука, А.Малишка, І.Микитенка, М.Рильського, Ю.Смолича, В.Сосюри, П.Тичини, В.Винниченка, Н.Забіли, Шолом-Алейхема та ін. У підручниках замальовувалися речення, виривалися сторінки з комуністичним змістом [49]. Р.Рибальченко згадує, як не один раз він та інші учні класу за вказівками вчителів викреслювали та замальовували в підручниках все, що стосувалося радянської влади: усе, що було пов'язане з комуністичними ідеалами, В.Леніним, Й.Сталіним та іншими вождями, зокрема слова «клуб», «комсомолець», «піонер», «ударник», «мавзолей» та ін. [37, с. 113].

У навчальному процесі вчителі керувалися також нормативними актами окупаційної влади, які поступово ставали все жорсткішими. Згідно з розпорядженнями штабу рейхсляйтера Розенберга від 15 грудня 1942 року [47, арк. 1], та рейхсміністра окупованих східних територій від 25 березня 1943 року [47, арк. 4], запроваджувався новий порядок зберігання й використання радянської літератури та української і російської літератури, виданої до 1917 року, вводилися суттєві обмеження щодо користування певними творами окремих



авторів. На виконання цих розпоряджень рейхскомісаріат «Україна» затверджує список небажаних авторів [50, арк. 8, 13-15], який складався з розділів «Небажані українські автори», «Небажані українсько-жидівські автори», «Небажані жидівські автори» [50, арк. 13], «Небажані совєтські письменники» [50, арк. 14-14 зв.], «Небажані німецькі та жидівські автори, твори яких були перекладені на українську або російську мови» [50, арк. 14 зв.]. Директивами штабу рейхсляйтера Розенберга від 30 червня та 14 листопада 1943 року затверджувалися для всіх окупованих східних територій: два списки дозволених творів (374 твори) та три списки заборонених творів (понад 600 творів) [50, арк. 14-104].

Німецькими вченими в рамках системи заходів, що вживалися згідно з вказівками відомства рейхсляйтера Розенберга [47, арк. 2-18], було розгорнуто кампанію критики радянських підручників і радянської методики викладання, у ході якої широко використовувалися й твори відомих українських учених (Г.Ващенко [62, арк. 2-5], П.Штепи [62, арк. 6-95] та ін.).

Що ж ставилося в провину радянській системі навчання? Перш за все – часта зміна методик і програм, низький рівень підготовки, високий відсоток комуністів серед директорів і вчителів шкіл, спрямованість не на знання, а на відданість партії. Зазначалося, що особливо нещадній комуністичній обробці піддавалися предмети «Історія» та «Література». Трактуючи події тисячолітньої давності, теоретики більшовизму зводили свої рахунки [14, с. 82-85].

Багато в чому німецькі вчені, на нашу думку, були праві, але, критикуючи радянську освітню систему, вони не згадували про те, що навчання в школі на окупованих територіях мало бути підпорядковане меті політичної соціалізації молоді. Можна назвати дві основні причини привернення уваги окупаційної влади до освіти:

1) трудова повинність на окупованих територіях починалася з 14-ти років, а до цього віку молодь ніяк не була соціалізована;

2) воєнний час сприяв розвитку підліткової злочинності, а школа могла організувати і взяти молодь під контроль.

Заради справедливості потрібно відзначити, що німецькому командуванню з початку окупації не давали спокою радянські підлітки. Так, у вказівках для керівників колгоспів України, виданих влітку 1941 р., прямо вказувалося, що всі колишні колгоспники, їхні дружини й діти зобов'язані працювати на громадському підприємстві. Слід виділити наглядачів, але стільки, скільки

необхідно, в першу чергу, для нагляду за роботою підлітків. На підприємстві чи селі ніхто не повинен байдикувати. Однак це був не просто контроль або яке-небудь заняття для молоді, яка втягується в кримінальні та партизанські формування (окупанти й тих, й інших називали бандитами), а політична соціалізація в рамках нацистських установок, яка була можлива лише за допомогою однієї соціальної мережі – школи [14, с. 85-88].

Це підтверджують результати інших досліджень. У Кіровограді, наприклад, окупанти дозволили українській цивільній владі відновити діяльність частини культурних установ і освітніх закладів у вересні 1941 року. Суттєвою перешкодою в цьому була зайнятість військами приміщень деяких шкіл, бібліотек і клубів під казарми й шпиталі. Протягом першого навчального року під час окупації відновилася робота більшості початкових шкіл Кіровоградської області. До кінця 1941 року в Кіровограді діяло 12 шкіл із 33, у Новоукраїнці – 6, у Рівненському й Бобринецькому районах – по 36, в Олександрійському – 78. Для навчання дітей німецької національності в Кіровограді й Бобринці відкрилися німецькі народні школи [66].

Місцеві органи влади суворо контролювали відвідування учнями шкіл. За даними І.Петренка 19 січня 1942 року Єлизаветградківська районна управа надіслала до всіх старост сільських управ та кожному директору школи наказ: «Райуправа, інспектура народної освіти неодноразово нагадувала Вам, що навчання дітей є обов'язковим і що Ви повинні прикласти максимум енергії, щоб всі діти шкільного віку були охоплені школою. Все ж до цього часу по сільуправі не охоплено навчанням в 1-5 класах 58 дітей. Райуправа пропонує вжити заходи: 1. По подворних списках перевірити наявність дітей, які повинні вчитися в 1-5 кл. Скласти списки всіх дітей із зазначенням у якому класі дитина учиться. А якщо не учиться, то вказати причину цього і вжити заходів з боку учителів і сільських управ. Скликати в сільуправі нараду вчителів, на якій обговорити питання про боротьбу за охоплення всіх без винятку дітей навчанням в 1-5 класах...» [40, с. 43].

Також нехтували відвідуванням уроків і учні Шнейдерівської школи Устинівського району. Так, до 15 листопада 1942 року перший клас відвідували 10-11 учнів з 16, а пізніше – тільки 3 дітей, а в 4 класі з 14 учнів школу відвідували лише 6. За такого ставлення батьків до навчання своїх дітей директор школи наполіг, щоб

сілюправа оштрафувала їх за недбайливе виконання своїх батьківських обов'язків щодо навчання власних дітей. Схоже, що деякі батьки неохоче відправляли своїх дітей на навчання і в Онуфріївському районі, тож німецький комендант Онуфріївки Екерт 14 листопада 1941 року опублікував оголошення, у якому повідомив усіх нерадивих батьків про те, що їх штрафуватимуть на 50 крб., якщо їхні діти не ходитимуть до школи. 2 червня 1942 року гебітскомісар Олександрії-Інгульця, а до складу цього гебіту входило кілька районів, зокрема Онуфріївський, наказав штрафувати всіх батьків, які ухиляються від навчання своїх дітей (10 крб. за кожен день пропущених учнями занять).

Тяжке передвоєнне життя та власне війна посиротили тисячі дітей – жителів області. Сиротами опікувалися дитячі будинки, створені ще до війни в Кіровограді, Олександрії, Новоукраїнці, Новогеоргіївську, в с. Липовеньки Голованівського району. Усі вони діяли і в роки окупації. Влада (як окупаційна, так і українська) справу нагляду за дитбудинками переклала на відділи освіти. Велику матеріальну допомогу дитбудинкам надавали Комітети Допомоги, які для сиріт збирали пожертвування.

Так, особливу турботу громадськості викликали умови проживання вихованців дитячого будинку № 2 м. Кіровограда, що діяв по вул. Миргородській. Комісія з лікарів, які в жовтні 1942 року перевірили дитбудинок щодо санітарного стану, констатували тяжкі умови проживання сиріт: відсутня білизна, твердий та м'який інвентар, у кімнатах брудно, санобробка дітей вчасно не здійснюється, відсутнє мило, діти брудні, обірвані, босі. І це в той час, коли на утримання дитбудинку для сиріт № 2 Комітет Допомоги витрачав досить великі суми, зокрема на зарплату 20 працівникам (стільки їх працювало на 10 листопада 1942 року).

Ніхто не міг зарадити сиротам-євреям. Їх нацисти виявили і всіх знищили. Ця страшна трагедія відбулася в дитбудинках с. Липовеньки та в м. Новоукраїнці [40, с. 51-52].

Місцева влада дбала про виплати *заробітної плати* шкільним інспекторам, директорам шкіл, учителям. Для цього керувалися циркуляром від 5 квітня 1942 року «Про врегулювання заробітної плати вчителів», підписаним Рейхскомісаром України Е.Кохом. Так, тижневе навантаження для вчителів-чоловіків встановили від 28 (мінімальне) до 32 уроків (максимальне), для вчителів-жінок – від 26 до 30 годин на тиждень. За однакової кількості щотижневого

навантаження жінки в школах отримували 90% від зарплати вчителя-чоловіка. Не оминули надбавок за стаж. Так, тим учителям, які відпрацювали в школі 25 і більше років, нараховували 10% до зарплати, за наявності 30-35 років стажу надбавки становили 20%. Квартири для вчителів надавалися владою на умовах оплати. Учителям дозволяли тримати городи площею, що не перевищувала 1 га. За землю вони сплачували по 30 коп. за 0,01 га.

Так, районний шкільний інспектор у 1942 році отримував 1000 крб. щомісячної зарплати, його заступник – 700 крб. Директор Криничуватської неповної середньої школи Устинівського району І.Д. Чупуштан у листопаді 1941 року, до затвердження циркуляру від 05.04.1942 року, отримав 556 крб.50 коп. заробітної плати. Учителька 5-6 класів цієї ж школи Г.П. Сесмій за листопад отримала 572 крб. 98 коп. зарплатні: 515 крб. 55 коп. їй нараховали за уроки, 64 крб. – за перевірку зошитів, 30 крб. – за класне керівництво, загалом нарахування склало 609 крб. 55 коп. З цієї суми вираховали 36 крб. 57 коп. на «охорону здоров'я», тож учителька отримала майже 573 крб. «чистої» заробітної плати. Її тижневе навантаження тоді становило 29 годин. Окрім заробітної плати, учителям ще видавали продуктові пайки. Так, учитель школи с. Степанівка Устинівського району Г.І. Волков у листопаді 1941 року отримав 112 кг жита, прибиральниця школи Наталка Гуненко отримала 360 кг жита [40].

На час канікул учителі отримували 50% зарплати від ставки. Ці виплати заміняли відпускні.

Усі школи фінансувалися з районних бюджетів, а ті, у свою чергу, наповнювалися через податки та штрафи. Кошторис витрат, зокрема Устинівського відділу освіти, на період з 1 січня по 1 квітня 1942 року становив 175 тис. 192 крб. 10 коп. Ця сума передбачалася на утримання двох шкільних інспекторів, 34 директорів і завідувачів шкіл, 55 учителів 1-4 класів, 59 учителів 5-7 класів, 14 учителів 8-10 класів, 32 прибиральниць. 5 тис. крб. запланували на придбання учнівського приладдя і 1 тис. крб. – на інвентар.

У школах Кіровоградської області вивчалися арифметика, українська мова, німецька мова, вітчизнянознавство, у частині з них – Закон Божий. З ініціативи відділу освіти в Кіровограді відкрилися курси з вивчення німецької й української мов. У газеті «Кіровоградські вісті» регулярно друкувалися статті патріотичного та антибільшовицького спрямування, репортажі про різні події шкільного життя. За ініціативи похідних груп Організації українських

націоналістів (ОУН) відновилися осередки «Просвіти» [66].

Вражають цифри з Дніпропетровської області. Згідно з дослідженням С.Могилюк, упродовж жовтня-грудня 1941 р. там було відновлено переважну більшість шкіл – 1412, з яких: 858 початкових, 368 неповних середніх та 186 середніх, а також 4 дитячих будинки. Учителів працювало 11877, учнів навчалось 326876 [35, с. 48].

У Києві навчання в школах розпочалося в листопаді 1941 року. Загалом було відкрито понад 70 загальноосвітніх шкіл і 30 гімназій. Відновилося навчання у Свято-Володимирівському університеті (Українське слово, листопад 1942 р.) [22].

У вересні 1942 року в Харкові, за даними А.Скоробогатова, працювало 20 шкіл, у яких було задіяно 267 учителів і 158 осіб технічного персоналу. Усього в 1942-1943 роках відділ освіти Харківської міської управи зареєстрував 9 тисяч учнів. Освітньою діяльністю в місті займалося також і товариство «Просвіта». Запроваджувалося вивчення української мови, німецької мови, арифметики, природознавства, географії, співів, гімнастики, каліграфії та малювання. Про це ми дізналися із свідоцтва, виданого відділом освіти Харківської міської управи випускниці початкової народної школи №13 Леонтині Алксніс 30 червня 1943 року. Створювалися методичні комісії для пристосування радянських підручників для навчання за новими програмами та підготовки нових підручників, авторами яких були: з історії для 3-4 класів – В.Дубровський, 5 кл. – В.Державін, 6 кл. – А.М'якшин, 7 кл. – Б.Львов; з української мови: для 1-3 кл. – І.Крилов, 7 кл. – Ю.Шевельов та Д.Соловей. Проте німці не дозволили їх видання [49, с. 197]. Це було спричинено невідповідністю змісту цих підручників ідеологічним і політичним засадам діяльності німецької окупаційної адміністрації.

Зазначені факти дають підставу для визначення певних *особливостей змісту освіти* і, відповідно, змісту навчальної літератури в ті роки.

За даними дослідників [32; 57] значна частина підручників, підготовлених у ті роки українськими авторами, як правило, науковцями й висококваліфікованими вчителями-практиками, містила потужний методичний апарат, розроблений у кращих традиціях підручникотворення доби УНР та періоду «червоного ренесансу».

Патріотичні уявлення про українську школу були досить

поширеними в часи окупації. В одній із маріупольських газет (Донецька область), що видавалася в 1942-1943 рр., як зазначає сучасний дослідник П.Мазур, було надруковано навіть концепцію української національної школи, у якій підкреслювалося, що виховання молодого покоління має бути націоналістичним, його метою має стати гармонійний вольовий тип українця, здатного до активного творчого життя. У такій особистості буде гармонійно поєднуватися воля, характер і розум. Головною рисою національного виховання є національність за змістом та формою. Виховання повинне будуватись на засадах героїчної національної культури. Прагнення героїзму (прометеївська самопожертва в ім'я нації) – провідний напрям національного виховання. У школі в усьому повинен панувати національний дух, національна культура [32]. Слід зауважити, що німці не мали жодного відношення до цих концептуальних формулювань. Як виявив П.Мазур, авторами цих положень був колишній член уряду УНР М.Стасюк, який редагував одну з маріупольських газет, та провідники українського антифашистського підпілля, яке на Донеччині очолював Є.Стахів. Усі члени маріупольського підпілля, як і М.Стасюк, були згодом знищені німцями. Нацистська влада, як і радянська, не потребувала виховання свідомих патріотів України.

Масові арешти національно налаштованих учителів у Кіровоградській області припали на весну-літо 1943 року. Їх відправили до тюрми «СД» м. Кіровограда, де одних стратили, а інших переправили до концтаборів. «...Арештовані майже самі вчителі середніх шкіл разом з їх завідувачем й інспектором районного відділу освіти. Привезли до тюрми біля 60-ти осіб», – згадував про літо 1943 року директор агрономічної школи с. Івангород Олександрівського району І.Л. Ратушній, якого також заарештували та нещадно катували в кіровоградській тюрмі «СД». Така ж участь випала на долю шкільного інспектора Олександрівського району Шевченко.

У «Краматорській газеті» В.Кириченко, представник педагогічної громадськості, у жовтні 1942 р. у статті «Відмінні риси нової школи» писав, що не може бути жодних сумнівів у тім, що школа мусить бути суто українською, національною. Навчання в ній має здійснюватися українською мовою. У процесі роботи дітям послідовно й невинно повинна прищеплюватись любов до всього українського – до українських борців за визволення своєї

батьківщини від більшовизму, до української літератури, мистецтва, українського слова і фольклору [21, с. 2].

Зрозуміло, що німецька влада не дала цим ідеям розвитку. Не для того німці прийшли в Україну, щоб відроджувати українську духовність, яку перед тим жорстко нищила інша тоталітарна влада – радянська.

Аналіз легальної української преси в окупованій Східній Галичині здійснив В.Офіцинський, який серед багатьох аспектів дослідження зупинився на проблемах української освіти того періоду і прийшов до сумних висновків про дійсний її стан, зокрема, про те, що пріоритетний розвиток в освітній політиці окупаційного режиму отримували початкова та середня професійна освіта [38].

Упровадження в українських школах викладання предметів, програми яких хоч і затверджувалися німецькою владою, але все ж таки розроблялися українськими фахівцями, зі змістом, що будувався переважно на українському матеріалі, зовсім не означало, що німецька влада підтримувала відродження української національної свідомості серед населення. Напевне, такими методами вона прагнула швидко знищити все радянське, комуністичне. Цими невеликими поступками скористалася національно свідома частина інтелігенції, яка залишилася в окупованих містах і селах, за що й сплатила досить дорого – згодом десятки тисяч патріотично налаштованих учителів, викладачів вищих навчальних закладів та працівників органів управління освітою були розстріляні німцями.

Незважаючи на важкі умови життя та праці, педагоги знайомили учнів із перлинами української літератури. Як згадує Р.Рибальченко, саме завдяки своєму вчителю йому вперше вдалося ознайомитися з відомими класичними творами: «В дитинстві» О.Олеся, «Співець» Лесі Українки, «Сонце і хмари» Є.Гребінки, багатьма творами М.Коцюбинського, І.Манджури, І.Нечуя-Левицького, А.Тесленка, В.Винниченка, Марка Вовчка, М.Вороного, С.Черкасенка, Я.Щоголева, М.Хвильового [46, с. 113].

Як зазначалося вище, багато підручників для середньої школи за часів німецької окупації так і не вийшли в Україні. Історію з підготовкою до друку двох із них описав донеччанин Д.Кислиця, який після закінчення Луганського педінституту навчався в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту педагогіки в Києві, а під час окупації був директором київського видавництва «Українська школа». Пізніше він згадував, що на запрошення

директора Київського педінституту В.Завітневича він долучився до групи укладачів підручників і разом із М.Жовтобрюхом вони розробили підручники з української мови для 3 і 4 класів. Для перевірки німецькою владою ці підручники були надіслані до Берліна. Та окупанти затверджувати їх і рекомендувати до друку не поспішали [22, с.198]. Проте маємо й інші приклади підручникотворення в ті роки.

Сучасний дослідник освітніх проблем на сході України під час німецької окупації Д.Титаренко з'ясував, що в маріупольському видавництві ім. І.Франка накладом 2 тис. примірників були видані: буквар для першого року навчання, до якого ввійшли твори Т.Шевченка, Марка Вовчка, Л.Глібова, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б.Грінченка, О.Олеся; читанки для третього і четвертого років навчання, підручник німецької мови [57, с. 62].

У м. Слов'янську Донецької області 1942 р. була видана «Читанка для II класу народної школи», яку уклали педагоги міських шкіл. У передмові-керівництві для вчителів зазначалося, що матеріал до читання розташовано за порами року: осінь, зима, весна, літо. На перших сторінках надруковано кілька віршів, у яких йдеться про любов до рідного краю, до своєї рідної мови. Учитель має використати їх після вступної розмови з дітьми про визволення України від більшовицького рабства великим німецьким народом. Кидається в очі те, що в читанці є твори заборонених у радянський час письменників М.Чернявського, О.Олеся, Б.Грінченка, В.Самійленка, П.Куліша, Г.Шерстюка та ін. Подаються вірші та маленькі оповідання Т.Шевченка, Марка Вовчка, Л.Глібова, М.Коцюбинського, Я.Щоголіва. Крім того, у підручнику вміщено твори О.Пушкіна, М.Сибіряка, С.Бердяєва у перекладі на українську мову. Як не дивно, у книжці відсутні твори, що звеличували німців та насаджували нацистську ідеологію [37, с. 122].

У Краматорську складну ситуацію з навчальною літературою, як зазначав в одній із міських газет П.Ковальський, було виправлено таким чином: учителі розробили нові підручники, у міській друкарні вони були виготовлені, а відділ освіти вчасно доправив їх до шкіл. Отже, учні початкових шкіл отримали змогу нормально вчитись, маючи у себе на руках потрібну книжку відповідного змісту [37, с. 123]. Щодо підручників для середніх і старших класів, де вивчалось кілька різних предметів, німецькою владою було заборонено використовувати радянську навчальну літературу, але дозволено



використання підручників дореволюційних і періоду УНР. Так, зокрема, у Краматорську вчителями широко використовувалися «Древняя история» та «История средних веков» Іванова, «История средних веков» Віппера, «Ілюстрована історія України» Грушевського, «Історія українського письменства» Єфремова та ін. [37; 57]. Як бачимо, у різних регіонах України окупаційна влада по-різному ставилася до проблем підручникотворення і надавала авторам підручників різні права в цій діяльності, а також створювала педагогам різні умови праці.

У галицькому «Видавництві шкільних книжок» у перші роки війни було заплановано видання шкільних підручників, передбачених новими навчальними планами. Для розв'язання проблем видання підручників для вищої школи місцеві органи освіти спробували заснувати «Українське наукове видавництво», яке б видавало підручники й посібники, написані українськими вченими, та наукову й навчальну літературу зарубіжних авторів, перекладену на українську мову. Та далі планів робота не пішла. Незабаром українцям, як зазначає В.Офіцинський, стали зрозумілими справжні, колоніальні наміри Гітлера стосовно України. Населення побачило яскраво виражений антиукраїнський характер політики окупаційної влади в Східній Галичині, що було головною причиною розгортання тут руху опору [38]. Приблизно така ж ситуація склалася і в інших регіонах. У Кіровоградській області, наприклад, виникла розгалужена мережа націоналістичних підпільних організацій та продовжувало діяти комуністичне підпілля, які завдавали значних збитків німецьким окупантам. Саме в цей час німці вводять сувору цензуру змісту всіх видань, зокрема й навчальних.

Певна частина навчальної літератури видавалася в 1942-1944 роках нелегально. Переважно це видання ОУН(м), ОУН(б) і УПА (посібники для вишколу молодих членів організації, аналітичні розробки, рекомендації вчителям, поради батькам, оповідання для дітей тощо). Українські націоналісти багато уваги приділяли питанням виховання підростаючого покоління, намагаючись роз'яснити сутність їхньої ідеології в порівнянні з ідеологією комуністичною [20; 52].

Функції підручників під час окупації почали змінюватися. Автори більше уваги стали приділяти розвивальній функції. Це підтверджується значним збільшенням обсягів методичного апарату підручника та великою кількістю запитань і вправ не лише на

повторення й закріплення матеріалу, але й на його аналіз. Набагато більше стало подаватися практичних робіт, завдань на самостійне опрацювання матеріалу та розвиток мислення.

Змінилася сутність виховної функції. Якщо раніше вона полягала в забезпеченні комуністичного виховання учнів, то зараз ми бачимо зовсім інші орієнтири. У Дніпродзержинській газеті «Кам'янські вісті» від 27 серпня 1942 р. № 101 надруковано обов'язки вчителя, розроблені відділом освіти при міській управі: дати дітям міцні конкретні знання, прищепити їм практичні навички, привчити їх до сумлінної праці, виховати в них відданість Батьківщині і любов до батьків, повагу до вихователів і до старших, пошану до релігійних почуттів, любов до рідного краю і дружні почуття до «великого Німецького Народу», що визволив Україну з-під більшовицької неволі. У процесі своєї роботи вчитель мусить прагнути того, щоб виховати людину, здатну усвідомити нерозривний зв'язок усіх українців як народу, пов'язаного спільною долею, людину, готову віддати свої сили для розвитку і добробуту України під керівництвом Великонімеччини [37, с. 252].

Головне завдання, що ставилося перед школою і як його розуміла українська влада в Кіровограді, озвучила газета «Українські вісті» за 14 січня 1942 року в № 4: «...Учням з першого ж дня в цих школах доведено всю серйозність і велич тих завдань і вимог, що стоять перед ними в галузі набуття глибоких, ґрунтовних знань та їхньої поведінки, відповідно до завдань нової епохи в житті нашої рідної Країни. Це цілком зрозуміло. Учні мусять усвідомити всю відповідальність, яку вони несуть перед державою, школою, учителем і батьками за якість своєї навчальної роботи, відношення до неї і свою поведінку. Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, у найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями... Побажаємо, щоб школа рішуче стала на шлях виховання гідних синів нашої дорогої вільної Батьківщини в дусі відданості справі національного відродження нашого многострадального народу» [35, с. 39].

Як зазначає у своєму дослідженні С.Могилюк, у вказівках учителям щодо виховної роботи йшлося про те, що авторитет учителя та батьків має прирівнюватися та визначатися як безперечний, тобто такий, що не підлягає обговоренню. Учитель повинен стати зразком ввічливості та охайності, його вимоги мають бути суворими, але не грубими. Німецька влада наполягала, щоб учителі уникали

постійного крику в класі [35, с. 49]. Ми не бачимо тут прямих ідеологічних установок і вимог щодо забезпечення фашистського або нацистського виховання учнів (нацисти виявилися мудрішими за комуністів). Проте, не слід надавати надто високу оцінку цим формулюванням, бо, враховуючи тенденції розвитку окупаційної політики, можемо припустити, що зміст виховної функції підручників після перемоги Німеччини у війні відразу суттєво змінився б у бік посилення ідеологічного (нацистського) компонента.

У першій половині 40-х років певним чином розвивалося й українське словникарство. Ще до початку воєнних дій на території СРСР окремі термінографічні праці виходять у Кракові, де існувало «Українське видавництво». Це, зокрема, «Термінологічний словничок церковного управління» І.Огієнка (1940 р.) та праця І.Льницького-Занковича «Вчімся військового словництва» (1941 р.). В Україні на цей час помітною подією став вихід «Словника найбільш вживаних друкарських термінів» (Львів, 1941) [1; 17].

У роки війни було видано «Українсько-німецький словник» З.Кузелі й Я.Рудницького за участі К.Маєра (Лейпциг, 1943 р.), підготовлений відповідно до всіх тогочасних вимог та містив оновлену термінологію, але в основі своїй мав попередні напрацювання. Крім того, З.Кузеля, І.Мірчук і Р.Димінський були співавторами енциклопедії українознавства, підготовленої німецькою мовою, першу частину якої, незважаючи на труднощі, пов'язані з цензурою, що існувала в гітлерівській Німеччині, було надруковано в 1942 р. [17].

Зазначені вище праці були заборонені відразу після звільнення УРСР і, на жаль, жодним чином не вплинули на розвиток радянського словникарства.

Важливим, на нашу думку, є питання про мову, якою видавалася навчальна література. Більшість дослідників стверджує, що викладання в школах окупованої України здійснювалось українською мовою. Однак Б.Равдін наводить приклади видання та використання російськомовних підручників в Одесі (С.Мехединц. Учебник географии для 4-го класса. Перевод с румынского Е.И. Андроник. Под ред. профессоров Одесского Университета Л.В. Климентова и К.К. Стамерова. Одесса : Типография «Graniul Romanesc», 1943. – 212 с.; Русский язык : учебник для I-го и II-го классов начальной школы, ч. I-я. – 1942). Дослідник посилається на оголошення в одній із одеських газет про те, що надійшов у продаж підручник з російської

мови для 1 і 2 класів початкової школи, частина перша; вартість підручника 3 марки, продається в кіоску «Одеської газети» – вулиця А.Гітлера, на розі Дерibasівської (Одесская газета. – 1942. – № 167. – 25 серпня) [45]. Крім того, наводить на роздуми інформація про те, що на півдні окупованих радянських територій, зокрема в Одесі, де гімназійна освіта на останньому етапі окупації поширювалася, робились спроби реформи шкільної освіти – планувався перехід на роздільне навчання хлопців і дівчат, розроблялась шкільна форма, вводились правила поведінки для гімназистів тощо [70, с. 144-145]. Отже, можемо зробити висновки, що в різних адміністративно-територіальних одиницях, на які було розділено Україну, впроваджувалися різні моделі освіти, а відповідно й різні моделі навчальної літератури.

Подані вище факти свідчать певною мірою й про справжні плани німецької влади стосовно майбутнього України.

Брак кваліфікованих робітників в економіці змусив окупантів відновити мережу *професійних навчальних закладів*. В одному зі своїх звітів за березень-квітень 1942 р. керівник генерального округу «Київ» прямо вказував, що університети, інститути та інші навчальні установи будуть продовжувати свою роботу лише тому, що вони працюють у сфері виробництва та медицини, гідробіології та метеорології для військово-повітряних сил. Крім того, не чіпали педагогічний інститут у Києві з метою підготовки необхідного вчительського персоналу для початкових шкіл. На червень 1943 р. згідно з повідомленням київського «Нового українського слова», в місті діяло шість середніх професійних шкіл [10, с. 698].

У листопаді 1941 року відновили роботу Шамівський і Бобринецький сільгосптехнікуми, у грудні – Ерделівська садово-городня та Олександрійська реміснична школи, згодом – Олександрійська учительська семінарія.

Під час урочистостей з приводу відкриття агрономічної школи 25 лютого 1942 р. в Житомирі генерал-комісар Клем наголосив, що заклад має суттєве значення для подальшого розвитку сільського господарства України і передусім для Житомирського генерального округу. Судячи з промови чиновника, окупанти поклали великі сподівання на підготовку в школі фахівців для села. Заклад діяв на базі колишнього сільськогосподарського інституту. Німецька адміністрація дозволила відкрити тут тільки найбільш необхідні факультети для експлуатації краю: агрономічний, лісничий та

ветеринарний. Крім Житомира відповідні школи працювали в Києві, Умані, Мелітополі, Херсоні, Харкові. Невдовзі, згідно з архівними документами, організація сільськогосподарських шкіл набула пріоритетного значення в політиці німців, кошти на їх відкриття та організацію, на відміну від вузів гуманітарного нахилу, виділялися окупаційною владою регулярно. Кожен гебітскомісар, в гебіті якого діяла відповідна школа, щомісяця доповідав про стан навчання в ній генеральному комісару округу. Так, гебітскомісар Коростеня, отримавши наказ від 10 жовтня 1942 р. організувати в гебіті сільськогосподарську школу, вже 23 листопада повідомив генеральному комісару Клему про виконання поставленого завдання. У школі навчалося 90 учнів, які, до речі, двічі на день отримували гаряче харчування та хліб. Заняття тимчасово проходили у приміщенні початкової школи, оскільки іншого не знайшли [10, с. 699].

Згідно з даними О.Потильчака, одним із регіонів, де окупаційна влада розпочала вживати заходи для організації середньотехнічних шкіл та технікумів, була Полтавщина. Лише в Новосанжарському районі в лютому 1942 р. було відкрито 4 середніх училища для підготовки спеціалістів у галузях торгівлі, сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва та овочівництва. У Козельщанському районі працювала школа рільників і тваринників [43].

Внаслідок антисанітарних умов життя на окупованій території вже взимку 1941 р. поширилася низка інфекційних хвороб (тиф, холера, віспа), на які нерідко хворіли й німецькі солдати. Коли нацисти зіткнулися з цим явищем, виявилось, що в рейхскомісаріаті не вистачає кваліфікованих медичних працівників. Якщо виходити з того, що на 6-10 тисяч осіб потрібен був один лікар, то реальна потреба в лікарях становила щонайменше 3 тис. осіб [10, с. 701]. Частково вирішити цю проблему окупанти намагалися за допомогою українського медперсоналу. Тому на початку 1942 р. відновила роботу значна частина медичних шкіл та інститутів. Часопис «Волинь» на своїх сторінках ще в листопаді 1941 р. писав: «Аби бодай частково вирішити питання лікарського персоналу, у Рівному було створено школу сестер з гігієни та акушерства, у якій мали готувати фахівців з даних спеціальностей для села і міста». З цієї ж причини в липні 1942 р. в Луцьку відкрили курси зубних техніків для 30 осіб. Через поширення ящуру і брак фахівців для боротьби з ним у Вінницькому окрузі з дозволу Е.Коха 15 лютого 1942 р. відкрили

медичний інститут в м. Вінниця. Німецьке керівництво в особі керівника відділу охорони здоров'я генерального округу «Житомир» та державного радника Нойна, комісара міста Маргенфельда відразу оголосило, що бере інститут під свою опіку [10].

Одним з мотивів широкого напливу молоді до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів стало прагнення уникнути вивезення на роботи до Рейху. Справа в тому, що на початку кампанії учні середніх та вищих навчальних закладів відправленню до Німеччини не підлягали, тому намагалися вступити до шкіл, щоб уникнути «поїздки» за кордон. Жителька смт. Черняхів (Житомирської області) С.М. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: «Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини». Цю ж причину відвідування агрономічної школи м. Глухова вказували З.Дем'яненко, М.Савицька, Г.Долейн [10].

Однак з жовтня 1942 р. через брак трудових ресурсів у Німеччині на роботи почали відправляти студентів і учнів старших класів. У відповідному розпорядженні Е.Коха щодо цього зазначалося: «У той час, як у самій Німеччині майже зупинилась підготовка молодих кадрів, а кадри таких життєво важливих професій, як лікарі, отримати неможливо, абсолютно не важливо, чи відбудеться на Україні підготовка нових кадрів, від яких німецьке керівництво може отримати користь лише через 10 років, чи ні. Тому я пропоную панам генерал-комісарам закрити всі школи й інститути, в яких навчаються діти віком старше 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів (незалежно від їхньої статі) відправити в робочі групи до Німеччини» [10].

З цього часу навчальні заклади стали для молоді своєрідними пастками. Неодноразово учнів та студентів забирали і відправляли на роботи до Рейху прямо з навчального класу чи аудиторії. Учнів фармацевтичного та будівельного технікумів Вінниці окупанти в 1943 р. насильно вивезли до Рейху під час навчання, і на підтвердження цього наводить низку документальних даних: «24 лютого 1943 р., я перебувала у фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточено поліцейями і нам сказали зібратись всім у лабораторії. Невдовзі приїхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину» [10].

Сто студентів у листопаді 1942 р. були відправлені до Рейху з Київського медичного інституту [18]. Зі свідчень О.Згуровець, яка навчалася в ті часи в Черкаському педінституті, дізнаємося, що студентський контингент закладу постійно зменшувався через небезпеку примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини [34]. Аналогічні рейди проводились окупантами також по кінотеатрах та театрах.

Не соромилися окупанти використовувати і працю дітей для своїх потреб. Власне, такі заходи для молоді були не новими, адже фізичну роботу учнів на благо держави в довоєнний і післявоєнний періоди активно використовували також більшовики. Особливо широко така практика спостерігається з весни 1943 р., коли нацистам через постійні відправки «остарбайтерів», втечу населення до партизанів, наближення лінії фронту конче необхідна була додаткова робоча сила.

Варто зазначити, що працю дітей та молоді німці використовували не лише на селі, але й у місті. Так, учні київських шкіл залучалися до різних видів робіт після уроків із 13 до 17 год. Наприклад, 90-120 учнів 3-4 класів народної школи № 28 працювали на консервному заводі, а 70-90 учнів упродовж трьох тижнів – на кагатуванні овочів. У фармацевтичній школі міста Умані студенти окрім навчання займалися збором лікарських рослин, яких на кінець вересня 1942 р. зібрали понад 2 тонни. «Дніпропетровська газета» у серпні 1942 р. повідомляла, що школярі старших класів м. Запоріжжя взяли активну участь у сільськогосподарських роботах. У село Біленьке на острові Хортиця і відновлені господарства «Запорожець» та «Січ» з міста виїжджало на роботи понад 900 школярів. Крім того, 700 учнів працювали в домашніх господарствах, кожна школа виділяла певну кількість дітей для винищування хом'яків та ховрахів, на боротьбу з якими шкільне керівництво отримало понад 2 тис. пасток. У деяких запорізьких школах діти доглядали 60 тис. шовкопрядів [10].

Зацікавлена окупаційна адміністрація була також і у функціонуванні наукових установ, розробки яких активно використовувалися нацистами для експлуатації природних багатств України, налагодженні ефективної роботи сільськогосподарського та промислового господарства. «Усі сили на службу відбудови народного господарства, на службу новому порядку! – так можна стисло схарактеризувати основний зміст цієї роботи (наукової),

спрямований на благо звільнення народу», – писав автор статті «Вчені допомагають відбудові» [10]. Найбільш пріоритетним напрямом наукових зусиль, на думку І.Верби, німецьке керівництво вважало роботу інституту геології та геологічного музею при Академії наук. Ці установи відразу отримали конкретні настанови стосовно організації науково-дослідних робіт: інститут – ґрунтове опрацювання геології країни та її корисних копалин, музей – виконання замовлень окупантів з нагромадження і систематизації великого картографічного матеріалу, що став основою для геологічної служби німецького командування. Науковці інституту розробляли питання петрографії, стратиграфії, палеонтології, досліджували проблеми Великого Дніпра. У майбутньому передбачалося теоретичне обґрунтування експлуатації вугільного Донбасу, кольорових та чорних металів, руди, пошуку сланців, горючих газів, нафти, родовищ пезокварців на Волині, технології виготовлення алюмінію з каолінів. Співробітники музею також інформували німецьких геологів про корисні копалини України [5, с. 47]. Окрім вказаних установ, функціонували також інститути математики, фізики, електрозварювання, хімії, біохімії, ботаніки, мінеральної сировини, будівельної та гірничої механіки, які до війни перебували в системі Академії наук.

Наукові установи забезпечували інтереси нацистів і в інших містах. Зокрема, при Дніпропетровському державному університеті влітку 1942 р. був організований науково-дослідний інститут землеробства степових областей України на чолі з професором Розгоном. Метою інституту визначено комплексне вивчення всіх галузей сільського господарства степових областей України і допомога у збільшенні обсягів продукції городництва, тваринництва. Інститут мав відділи рільництва, городництва, тваринництва, садівництва, ґрунтознавства, агрохімії, захисту рослин та сільськогосподарської техніки, де працювали відомі в довоєнний час науковці: Чапек, Фомін, Класен, Плюйко, Сторожек, Шевелєв. Крім того, тут діяв відділ хімії (завідувач – професор В.Ройтер) та об'єднаний фізико-математичний відділ на чолі з Д.Протровим. В інституті працювали 58 науковців, які розробляли 23 наукові теми теоретичного та практичного характеру [10].

Згідно з даними М.Ковалю, кілька наукових установ було створено окупантами в Харкові. Ці інститути – вуглехімічний, металів, двигунів, електротехнічний, фізико-технічний – виконували



завдання з військової тематики й підтримували зв'язки з науково-дослідними установами Німеччини [25].

Усі інші напрями наукових досліджень, які мали фундаментальний характер, але не мали безпосереднього прикладного значення, згорталися, оскільки не отримували фінансово-матеріальної підтримки.

Отже, у трагічній для України час німецької окупації освіта й наука, хоча й у неповному вигляді, продовжували функціонувати. Маємо звернути увагу на спроби певної групи інтелігенції в страхотливих умовах «нового порядку» реалізувати свої національно-патріотичні ідеї.

У ці роки з'являється нова навчальна література, у якій першочерговим визначалось завдання формування освічених і патріотично налаштованих молодих українців. До школи повертаються твори провідних українських письменників ХІХ і ХХ ст., що були заборонені радянською владою.

Незважаючи на важкі суспільно-політичні обставини, породжені черговою окупацією, українська педагогічна наука продовжувала жити: розроблялися нові концепції навчання і виховання патріотичного спрямування, видавалася навчальна література, у якій суттєво змінилася виховна та значно посилилася розвивальна функція. Але німецька влада не давала цим тенденціям можливостей для повноцінного розвитку й реалізації.

## 2. Церковне життя

Паралельно з національно-культурним відродженням у перші місяці окупації відбувалася стрімка відбудова церковного життя і відновлення релігійної свідомості населення. Відродилося релігійне життя. Місцева влада наказала охрестити всіх дітей віком до 12 років [66].

Особливо швидко відроджувалася повністю знищена радянською владою Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Главою церкви влітку 1941 р. стихійно визнавали Луцького єпископа Полікарпа (Сікорського). Одночасно священники та єпископи Російської Православної Церкви (РПЦ), які опинилися в окупованій німцями Україні й були відрізані від свого адміністративного центру в Москві, влітку 1941 р. на Обласному соборі єпископів у Почаївській Лаврі ухвалили рішення про створення Української Автономної Православної Церкви (УАВПЦ) на чолі з єпископом Олексієм (Громадським) і оголосили про збереження молитовної єдності та формального адміністративного підпорядкування РПЦ. Таким чином, уже на початку окупації в Україні функціонували дві православні церкви, які часто перебували в конфлікті за паству і церковне майно. Німецька окупаційна влада, як і радянське підпілля, всіма силами цей конфлікт поглиблювали й розпалювали, боячись можливого утворення єдиної помісної української православної церкви.

Боячись релігійного відродження майже так само сильно, як і відродження національного, гітлерівці вирішили від самого початку ослабити церкву внутрішнім протистоянням і контролювати її повне невтручання у політичні справи. Вже 2 липня 1941 р. у своїй директиві щодо церковного життя в Україні шеф поліції безпеки та СД Г.Гайдрих вказував, що не потрібно обмежувати вплив церкви на населення, але слід контролювати, аби православна церква не втручалася в політику і щоб вона в жодному разі не об'єдналася [7].

Однак у жовтні 1942 р. в церковному житті окупованої України відбулися події, які викликали недовіру окупантів навіть до спочатку цілком лояльної Автономної Церкви. 4 жовтня 1942 р. Синод УАВПЦ ухвалив рішення про об'єднання з УАПЦ. 8 жовтня того ж року в Почаєві глава автономістів архієпископ Олексій (Громадський) і глава автокефалістів архієпископ Полікарп (Сікорський) підписали Акт про об'єднання обох церков.

Стурбовані таким розвитком подій гітлерівці розгорнули репресії проти церковних ієрархів, священників та особливо активних вірян. На початку 1943 р. окупанти заборонили церковним діячам здійснювати будь-які внутрішньоцерковні зміни без згоди німецької адміністрації. Священників і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення помісної церкви, їх зобов'язували зачитувати в Церквах усі постанови та акти німецької адміністрації, відправляти богослужіння за перемогу німецької зброї, вихваляти «Новий порядок» тощо. Під тиском репресій було зачинено половину приходів УАПЦ, а поведінка переляканих священників і єпископів, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою, підірвали їхній авторитет в очах населення [7].

Влітку 1942 року німецька влада почала втручатися у відправи богослужінь. Вона заборонила служити у свята (навіть великі), які припадали на будній день. Бувало, що німці наказували закінчувати літургію рано-вранці і гнали людей на роботу, а в разі непослуху розганяли віруючих і замикали церкви. Траплялися випадки побиття священників.

Окупаційна влада вельми неохоче дозволяла готувати священників на пастирських курсах, а коли й дозволяла, то з великими обмеженнями. Майже повністю було заборонено друкувати вкрай потрібні для відродженої Церкви богослужбові книги та іншу церковну літературу. Довідавшись, що в Києві підпільно видруковано «Службник», німці конфіскували та спалили увесь тираж [7].

На початку 1943 р. рейхскомісар Кох наказав реорганізувати УАПЦ й Автономну церкву, позбавляючи їх центральної влади – голів церков і собору єпископів. Єпископів підпорядкували німецькій адміністрації генерал-комісаріатів. Це було грубе порушення церковних канонів і безпрецедентне втручання влади в життя церкви.

Влітку й восени 1943 р. життя православної церкви на західноукраїнських землях проходило в умовах дедалі зростаючої української повстанської війни проти німецьких окупантів. Німці відплачували жорстокими репресіями, дуже часто спрямованими і проти церкви та її служителів. Було розстріляно більше як сто українських православних священників, спалено й зруйновано багато сіл і церков. Єпископ Рівненський Платон у листі від 20 липня 1943 р. повідомляв митрополитові Полікарпові, Адміністраторові УАПЦ в Луцьку, що 14 липня 1943 р. в селі Малин Острозького району в місцевій дерев'яній церкві, в інших громадських помешканнях німці

спалили 350 осіб. 2 липня 1943 р. подібна подія трапилася в селі Губкові на Костопільщині, де замучили священника Корницького та псаломщика Петрова й з іншими трупами замордованих людей та з живими вкинули до місцевої церкви і спалили. Подібна подія трапилася і в селі Великі Селища цього району, у селі Велика Городниця на Дубенщині та в інших селах. 15 жовтня 1943 р. німці розстріляли багатьох в'язнів Рівненської в'язниці, серед яких і близького співробітника митрополита Полікарпа (Сікорського) – отця Миколу Малюжинського та члена церковного управління при єпископі Платонові отця Володимира Мисечка. Єпископ Платон вважав, що «такі методи заспокоєння людності з боку чинників влади у ХХ сторіччі переходять не тільки межі християнської моралі й етики, а й загальнолюдської і нагадують часи жорстокого переслідування християн». Рівненський єпископ вимагав «повідомити про повищі ганебні факти сатанинського нищення людності через чинники поліційної влади генерал-комісара Волині й Поділля зі зложенням при цьому від імені українського автокефального єпископату в генерал-комісаріаті рішучого протесту проти такого нелюдського обходження з українською православною і чеською людностю» [7; 11].

7 травня 1943 р. по дорозі з Почаєва до Дубна загинув від куль партизанів УПА митрополит Олексій (Громадський), керівник Автономної православної церкви, яка визнавала над собою зверхність Московської патріархії. Разом з ним загинув протоієрей Ф.Юркевич. 12 травня 1943 р. митрополит УАПЦ Полікарп (Сікорський) видав послання, у якому засуджував убивство митрополита Олексія. Згодом, у вересні 1943 р., на Волині від партизанів загинув єпископ Автономної православної церкви Мануїл (Тарнавський).

З відступом німців з українських земель уся ієрархія УАПЦ, 9 митрополитів і єпископів, перед наближенням радянських військ спеціальним транспортом виїхала на Захід. Разом з ними виїхало також багато священників із сім'ями. Залишився лише один митрополит Феофан Булдовський у Харкові, старий і тяжко хворий, невдовзі він помер. Залишилися деякі ієрархи Автономної церкви: Чернігівський архієпископ Симон, Полтавський єпископ Веніамин, Білгородський єпископ Никодим, який перебував у Почаївській лаврі. Решта єпископів Автономної церкви, боячись за своє життя, виїхали на Захід, де увійшли до складу Зарубіжної Російської православної церкви [7; 11].

Залишаючи Україну, єпископат УАПЦ 25 квітня 1944 р. звернувся до українського народу із Соборним архіпастирським посланням, виклавши багатостраждальну історію українського народу й Української церкви, закликав вірних і духовенство «міцно згуртуватися навколо своєї Української церкви, яка цементом духовної єдності злучила б в одно весь український народ», любити свої святині, опікуватися ними і не давати їх грабувати-нищити ворогам Бога. Послання закликала не вірити «облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії» й «апелювати всіма способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму українській культурі». В останніх рядках цього послання є такі слова надії: «... чудо станеться й прийде Воскресіння – воскресне Україна» [7].

Дещо інакше життя православної церкви виглядало в зоні румунської окупації. У Трансністрії справу релігійного відродження взяла на себе Румунська Православна Церква. Румунський Патріарх вислав до Одеси «Румунську православну місію», до складу якої увійшли румунські священики. Намагаючись залучити церкву до антибільшовицької агітації та румунізації населення, окупаційна влада сприяла якнаймасштабнішій розбудові церковних структур. Румуни заборонили діяльність протестантських конфесій, насильно обернувши до православ'я всіх протестантів. Так само румуни заборонили на окупованій ними території діяльність УАПЦ (та УАвПЦ), не допускали богослужіння українською або церковнослов'янською мовами, наполягаючи на румунськомовних відправах [6].

Особливе місце посідала *Українська Греко-Католицька Церква* (УГКЦ) в Галичині. Очолювана авторитетним митрополитом Андреем Шептицьким і перебуваючи під захистом Ватикану, УГКЦ займала власну позицію в багатьох питаннях суспільного життя регіону. Відносний лібералізм німецького окупаційного життя в дистрикті Галичина, можливість вільного розвитку українських культурних і освітніх закладів, наявність розгалуженого українського самоврядування створювали в діячів Греко-Католицької Церкви ілюзію щодо можливого позитивного ставлення німців до створення української держави після перемоги над більшовизмом. Відтак, греко-католицьке духовенство, як і більшість населення регіону, вітало прихід німців у 1941 р. і впродовж усієї окупації закликала

населення зберігати лояльність і послух щодо влади, сумлінно працювати, сплачувати податки, не втручатися в політику і своєю працею заслужити визнання за українцями права на власну державність у «Новій Європі».

Німецька влада не виступала гостро проти УГКЦ чи проти українського духовенства, а навіть дозволила на науку релігії в народних, середніх та фахових школах. Дозволено відкриття українських католицьких семінарій, але знаціоналізовану більшовиками церковну земельну власність визнано державною німецькою власністю. Та, коли почався масовий вивіз українського населення на роботи в Німеччину та фізичне винищення Жидів, взаємини між німецькою окупаційною владою й Українською Греко-Католицькою Церквою загострилися.

Німецька влада домагалася від митрополита Андрея, щоб він своїми посланнями заохочував місцеве населення до виїзду на роботу в Німеччину. Однак митрополит з місця відмовився і, коли прийшла вістка, що німці змушують допоміжну українську поліцію брати участь у ловлі людей на роботи, як теж і при екзекуціях над Жидами, Кир Андрей пише листа-послання з протестом до Гімmlера, шефа Гестапо, а також в окремому посланні забороняє виконувати екзекуції над Жидами, хоч би під фізичним примусом, а хто б цьому не повинувався, відмовляє йому церковно-релігійних послуг. Цей протест викликав у всевладного тоді Гімmlера й його оточення величезне враження і Гімmlер наказав був навіть ув'язнити митрополита, але з уваги на фізичну неміч митрополита (параліч обох ніг) львівське гестапо відповіло, що наказу арештування зреалізувати не можна. Мужність митрополита Андрея була прикладом для українського католицького духовенства, яке теж стало опором проти наказів німецької окупаційної влади. В наслідок того наложило головами чимало українських католицьких священників[1; 11].

Щоб зміцнити духовно українське духовенство, митрополит Андрей з 1940 року починає відбувати архієпархіальні собори. Дня 11 листопада 1943 р. закінчився четвертий собор. У своїй кінцевій промові Кир Андрей зазначив, що «в цих соборах ми старалися в дусі християнського покаяння пізнати і по змозі поправити всі промахи християнського життя вірних і душпастирської праці священників та в декретах і правилах ми з безоглядною майже щирістю признавалися до того, що уважали за прогріх і щиро змагали до удосконалення нашої душпастирської праці». Митрополит Андрей передбачував

переслідування, що його зазнає від большевицької влади Українська Греко-Католицька Церква, бо в цій же промові він згадує «що маємо багато причин побоюватися такої катастрофи, якої український нарід ніколи ще не переживав, а навіть в найлютіших часах татарських наїздів, ані в часах руїни, ані в тих часах, що наступили після полтавського погрому. Виглядає, що великими кроками зближаємося до такої катастрофи».

Згодом організації української військової формації, т. зв. «Дивізія Галичина» у 1943 р., заходом і стараннями митрополита Андрея, німецька влада дозволила на військових капеланів при дивізії. Це була велика уступка з боку гітлерівської влади, бо нацизм не тільки виключав релігію із життя людини, але спеціально був ворожо наставлений до Вселенської Католицької Церкви. У листопаді 1943 р. Єпископат Української Греко-Католицької Церкви проголосив послання до духовенства і вірних у справі релігійно-морального оздоровлення української молоді, що було викликане братовбивчою боротьбою на землях Галичини [1; 11].

### 3. Література, засоби масової інформації та мистецтво

14 жовтня 1941 р., газета «Українське слово» подала таку інформацію: «Утворення Спілки українських письменників. 8 жовтня п. р. в Києві ініціативи група представників української літератури організувала Спілку українських письменників. Обрано правління Спілки в складі: голова – Олена Теліга, заступник голови – Борис Вінницький, секретар – Іван Ірлявський. Правління Спілки ставить своїм першим завданням об'єднати всіх українських літературних працівників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури». І ще: через тиждень, 21 жовтня 1941 р., та ж газета повідомляла: «Ініціативна група, що створює Спілку українських художників, яка цими днями організаційно оформиться, разом з сектором наочної пропаганди відділу пропаганди міської управи згуртує навколо себе художників-українців, яким вдалося залишитися в Києві. Ці майстри пензля дістануть працю в спеціалізованих майстернях. Завдання таких майстерень – якнайліпше поширити серед населення твори українського малярського мистецтва. Перша така майстерня найближчим часом розпочне свою роботу у відповідно пристосованому приміщенні по вул. Короленка». У жовтні 1941 р. почала виходити газета «Література і мистецтво». Доля членів спілки трагічна: більшість із них протягом 1942-1943 рр. була розстріляна німцями [25; 30].

Відділ мистецтв у міській управі очолив Іван Петрович Кавалерідзе. 21 листопада 1941 р. «Українське слово» писало про «Реставрацію та розпис церков». Ось ці рядки: «До складу бригади входять художники Г.Терпиловський, С.Верді, В.Матвіїв, Б.Костецький, Олена Кричевська та архітектор-художник Вишняк. Бригада художників уже розпочала роботу в церквах сіл Старопетрівці, Лютіж та Сварум Димерського району. Художники мають активну підтримку з боку парафіян та старост сіл».

12 грудня 1941 р. «Українське слово» вмістило групове фото Ю.Сердюка (дуже ретушоване) з таким підписом: «Делегація від київських художників і архітекторів на прийомі у Голови м. Києва п. Багазія. Зліва направо пп. Багазій, начальник відділу мистецтв Кавалерідзе, проф. Кричевський Ф.Г., художник Курочка-Армашевський, архітектор Смик, проф. Вербицький, архітектор Костирко, архітектор Юрченко і художник Кричевський В.В.» [51].



Величезну роль у справі культурного й національного пробудження українців на початковому етапі війни відіграла *українська преса*, яка мала великий попит у населення, спраглою за альтернативною до більшовицької думкою. До видання періодики долучилися члени похідних груп, які прибули в Україну на початку окупації. У рейхскомісаріаті «Україна» члени цих похідних груп найраніше потрапили до Житомира та Вінниці, де й почали працювати в адміністративних органах та у видавництвах газет. Такі важливі друковані органи як «Волинь» (Рівне) та «Українське слово» (Житомир, Київ, Кіровоград), «Вінницькі вісті» та ін. побачили світ саме завдяки зусиллям ОУН. Газети виникали в усіх обласних і в багатьох районних центрах. Відомо понад триста найменувань українських газет, що з'являлися в роки окупації, з них більше ста мали доволі пристойні тиражі (наприклад, київське «Українське слово» та харківська «Нова Україна» видавали 50-тисячними накладками). До початку 1942 р. в газетах часто друкували оповідання заборонених радянською владою українських письменників, вміщували матеріали про українських державних і військових діячів, розвідки з вітчизняної історії та археології. Газети містили масу викривальних матеріалів про злочини радянської влади – про репресії, голод, колективізацію, масові розстріли тощо [63].

*Сценічне мистецтво та кінематограф*, працюючі музеї в окупованих регіонах за задумом нацистів мали забезпечувати в тилу військових дій дозвілля німецьких вояків та задовольняти їхні естетичні потреби. Власне, для них постановки в українських театрах, оперні концерти та кінофільми виконували своєрідну функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального життя. Слід зауважити, що кіномистецтво, крім того, було покликане ще й поширювати антирадянську і пронимецьку пропаганду серед українського населення.

Щодо цього слушною є думка українського мистецтвознавця В.Гайдабури, який вважає, що підґрунтям для роботи *українського театру* в окупації стала його легітимність, санкціонована німцями. Дослідник стверджує, що це не випадковість чи сентимент «арійців», а зацікавленість в існуванні сцени як розваги для своїх вояків та окупаційної адміністрації усіх рангів [8].

Про зацікавленість у роботі театру та використання в ньому місцевих артистів говорить і німецький історик Б.Древняк. Підтримуючи думку про існування театру як розваги для окупантів,

В.Удовик зокрема вбачає в цьому і певний пропагандистський хід німців, аби прикрити справжні цілі захоплення українських земель. Дійсно, театри офіційно підпорядковувалися німецьким відділам пропаганди (а також комендатурам та місцевим окупаційним адміністраціям), тому вони не могли не виконувати, серед іншого, й ідеологічну функцію. Та все ж, на наш погляд, німецька адміністрація вбачала в театрі насамперед один з ефективних засобів забезпечення культурного відпочинку військових. Тому більшість театральних постановок у 1941 р. артисти презентували саме для військовослужбовців, а не для місцевого населення.

Про важливість театру для німецької влади свідчить «Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4» від 24 листопада 1942 р., де йдеться про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додаткову продовольчу пайку в розмірах, встановлених для військовослужбовців Вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступали перед ними. Продовольство мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року [36]. Із зрозумілих причин театральні колективи намагалися переорієнтуватися на західноєвропейських, здебільшого німецьких, класиків. На сценах Києва, Львова, Станіславова, Коломиї, Маріуполя ставилися п'єси Ф.Міллера, Г.Гауптмана, М.Гальбе, З.Зудермана. Так, перед київською оперою поряд з широким показом української класики ставилося завдання демонструвати і кращі зразки світової. Зокрема, у репертуарі за 1941 р. значилися твори світових композиторів – Верді, Пуччіні, Деліба [38]. У Житомирському театрі в 1943 р. демонструвалися опери «Мадам Батерфляй» (Пуччіні), «Ріголетто», «Травіата» (Верді) [36]. За спостереженнями Н.Хамітова, у цьому частково виявляється і ментальність українського народу, що протягом своєї трагічної історії розвинув специфічну світоглядну толерантність як здатність вбирати в себе елементи інших світоглядних систем, а не відкидати їх [8, с. 92-93].

Разом з тим, значну частину репертуару театрів становили українські класичні твори. Найбільш поширеними серед них були: «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемівського, «Циганка Аза», «Маруся Богуславка», «За двома зайцями» М.Старицького, «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка тощо.

Інколи в українських театрах виступали німецькі артисти або

солдати союзницьких армій. Так, у червні 1942 р. у місті Юзівці (Сталіно) у театрі естради та мініатюр відбувся концерт німецького піаніста Фріца Брахмана, який виконав твори Бетховена, Ліста, Шопена, Пуччіні, Штрауса, а 1 травня 1943 р. у Горлівці – спільний концерт місцевих та німецьких артистів, якими керував берлінський балетмейстер Дрозд. У театрі «Кабаре» в Луганську поряд з місцевими виступали італійські та німецькі актори. Тут виконувалися різноманітні народні танці, українські, німецькі, італійські пісні, класичні твори, наприклад, арії з опер, гімнастичні номери, навіть сеанси телепатії та гіпнозу [36, с. 56-57]. У Житомирі словацькі військові в місцевому театрі неодноразово влаштовували показові концерти, як для військових, так і українського населення. Один із таких виступів організувала дивізія безпеки 19 березня 1942 р. (з нагоди третьої річниці державності Словаччини): співали капела і хор, організовані з солдатів [10].

Частими гостями в українських театрах опери та балету були вищі німецькі чільники. У рамках інспекційної поїздки Україною в Київській опері на виставі «Каппелія» в червні 1942 р. побував А.Розенберг. Окрім опери, рейхсміністр відвідав також українські святині – Печерську Лавру та Софіївський собор і здійснив прогулянку на моторному човні по Дніпру. Г.Герінг у вінницькому театрі слухав оперу «Кармен», після якої схвально відгукнувся про гру артистів і досягнення місцевого театру. Негативне враження на рейхсмаршала справили виснажені голодом балерини, тому він розпорядився, аби місцева влада видавала артистам продуктові пайки. У листопаді 1941 р. Житомирський театр відвідав президент Словаччини Тісо, де прослухав оперу «Запорожець за Дунаєм». Разом з ним були присутні міністр оборони республіки генерал Ф.Чадлош, шеф німецької військової місії в Словаччині генерал Отто, комендант місцевої словацької дивізії А.Мала. Після опери Тісо, зачарований грою українських артистів, виділив на потреби театру 50 тис. крб. [10].

Відомо, що під час нацистської окупації Кіровограда театр у ньому також діяв. Валерій Гайдабура дослідив, що під час окупації (серпень 1941 – січень 1944 років) у Кіровоградському міському театрі ім. І.Тобілевича було поставлено близько двадцяти драм, комедій, оперет, опер, лялькових вистав, концертів. В.Гайдабура наводить назви, що збереглися в архівах: «За двома зайцями» М.Старицького. Режисер Ремізов. «Ніч під Івана Купала»

М.Старицького (за М.Гоголем). Режисер Шарунго, диригент Білов. «Вій» М.Кропивницького (за М.Гоголем). Режисер Ремізов, художники Ханько, Шевченко. «Воскресіння» В.Калішевського (В.Чубатого). «Циганська любов» Ф.Легара. «Тітка Чарлея» Б.Томаса. «Майська ніч» за М.Гоголем (лялькова вистава). «Весела вдова» Ф.Легара. Режисер Грипак, художник Мандич, диригент Радзівєвський. «Маруся Богуславка» Старицького. «Червона Шапочка» за Ш.Перро (лялькова вистава). «Сорочинський ярмарок» М.Старицького (за М.Гоголем). «Затоплений дзвін» Г.Гауптмана. Режисер Ремізов, художник Шевченко. «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні. «Євгеній Онєгін» П.Чайковського. Концерти [9].

З жінок до творчого складу драматичної групи входили Добрянська, Ігнат'єва, Н.Клименко, Коротка, Лесько, Мала, Марусина, Овчиннікова, Рибаківа, Шарунго, Шульга; з чоловіків – Аполяров, Беглецов, Малюк, Овчинніков, К.Парокон'єв, Савченко, Синкевич, Христенко, Чумак [9].

Володимир Шурапов зазначає, що крім того, був у Кіровограді і театр «Вар'єте». Відвідування театрів суворо регламентувалося. Німці та місцева публіка, військові та цивільні мусили ходити до театру в різні дні та не «перетинатися» у театральній залі [56].

Німці дуже активно використовували в пропагандистських цілях *кінематограф*, а основним завданням кіностудій вважалося поширення антирадянської пропаганди [25].

Відповідальним за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було Верховне командування Вермахту і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання «Схід», філії якого розташовувалися в Ризі («Остландфільм») та Києві («Українфільм»). Керівництво цими установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Усе керівництво кінопроцесом у рейхскомісаріаті згідно з постановою Е.Коха від 8 грудня 1941 р. покладалося на «Українфільм» [10].

Частина таких фільмів, як стверджує В.Удовик, фінансувалася з приватних джерел, а зйомки виконувалися на замовлення німецьких фірм. Це фільми «Тютюн» (про процес виробництва на тютюновій фабриці), «Штрало» (про діяльність однойменної німецької тракторної контори), однак більшість цих стрічок через зтяжний характер їх перевірки не дійшла до кінопрокату в окупованій Україні [59]. На кінець 1942 р. товариство «Українфільм» організувало свої представництва в кожному генеральному окрузі.

Загалом згідно з даними черкаської газети «Українська думка» на 1943 р. в рейхс-комісаріаті працювало 265 кінотеатрів [10].

У Києві в 1942-1943 рр. працювали такі кінотеатри: «Глорія», Костянтинівська, 26 («Жовтень»); «Люкс», Львівська, 95 («Комунар»); «Оріон», М.Володимирська, 79 («Ударник»); «Ехо», В.Васильківська, 61 («Ехо»); «Ліра», В.Житомирська, 40 (ім. Чапаєва); «Метрополь», Московська, 31 («Авангард»); ім. Шевченка, Саксаганського, 102 (ім. Шевченка); «Тітанія», Васильківська, 22, Деміївка. Як правило, українському населенню демонструвалися пропагандистські фільми про життя німецьких селян, А.Гітлера і Вермахт, а також кінохроніка. Наприклад, у червні 1942 р. керівник генерального округу «Житомир» Клем запросив до кінотеатру м. Житомира значну кількість селян з сіл Піски та Сінгури з метою перегляду тижневика про прийняття їх земляків А.Розенбергом. Додатково глядачам показали кінофільми про життя німецьких робітників, селян і умови життя українських «остарбайтерів». Крім того, відбувся перегляд кіножурналу про урочистості в селі Стрижака Коростишівського гебіту з нагоди одержання селянами земельних ділянок в особисте користування. Власне, такі заходи нацистів, спрямовані на пропагування приватної власності на селі, справляли враження на українських селян і жваво обговорювалися. Були випадки, коли люди, аби подивитися кінохроніку, проходили значні відстані (жителі с. Рокитне з цією метою прийшли до Білої Церкви за 45 км) [10].

Однак повністю реалізувати свої задуми в даному питанні окупантам не вдалося, в першу чергу через недостатнє технічне забезпечення наявних студій та підприємств кінопрокату.

#### 4. Культурно-освітні товариства

Українські самостійницькі сили у відновленні культурного життя вбачали в першу чергу можливість поширити серед місцевого населення рейхскомісаріату та військової зони свою ідеологію та спробувати «розбудити» національну свідомість українців, використавши її в боротьбі за незалежність України. Плекалися також надії на відновлення суто української національної культури. Реалізувати свої плани оунівці намагалися практично в усіх галузях культурного життя. Виняток становило тільки кіно, що перебувало під абсолютним контролем німців. Щойно після захоплення німецькими військами значної території республіки українські націоналісти отримали можливість розгорнути культурно-освітню діяльність у всеукраїнському масштабі, вони відразу скористалися нею сповна. Основний тягар роботи покладався на похідні групи та освітньо-культурний сектор оунівської мережі, завданням яких стала організація національних форм культурного, економічного, політичного й релігійного життя.

Певну роль в цій роботі в рейхскомісаріаті оунівці відводили і культурно-освітнім організаціям на кшталт «Просвіти», «Жіночої служби України» («ЖСУ»), «Союзу українського національного студентства» («СУНС»), «Січі». Так, один із тодішніх представників інтелігенції Т.Гречаний з цього приводу писав: «Наше завдання – відбудувати зруйновану жидо-більшовиками українську національну культуру. Досвід показав, що дієвою організацією в цій справі розвитку української культури є «Просвіта». Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організацією лекцій, концертів, вистав, вивченням побуту та етнографії краю. Українська інтелігенція повинна об'єднуватися навколо «Просвіти», проводити плідотворну роботу в розвитку української національної культури» [15].

Задекларована мета «Січі» – налагодити виховання підростаючого покоління в дусі національної єдності, досягнення якої передбачалося здійснити за допомогою організації культурно-спортивного життя в області, районі, селі. Після створення у Вінниці восени 1941 р. «ЖСУ» в пресі зазначалося: «Організовано... товариство «ЖСУ», обов'язком якого є зорганізувати навколо себе жіноцтво від 18 років і виховувати з них почесних громадян-націоналісток, гарних матерів, що виховували б борців, відданих

справі Країни, цілої Нації» [15].

Намагаючись відродити національно-визвольні прагнення серед населення Наддніпрянської України, культурно-освітні товариства за задумом оунівців проводили і святкові зібрання з нагоди річниць боротьби українського населення за незалежність, на яких лунали патріотичні промови, читалися реферати з історичної тематики. Так, у Кременці 4 лютого 1942 р. заходами місцевої «ЖСУ» відбулися святкові зібрання з нагоди річниці Крут. Святкування закінчилися співанням гімну «Ще не вмерла Україна», перед яким було прочитано історичний реферат на тему подій під Крутами [15]. У містечку Володимир 1 лютого 1942 р. місцева «Просвіта» провела урочисту панахиду, присвячену двом датам – 22 і 29 січня. «Просвіта» м. Хмільника за підтримки інспектора шкіл Мудрика на базі двох середніх шкіл міста організувала вечір, присвячений українському національному відродженню. На вечорі читали поезії Т.Г. Шевченка, Л.Українки та інших українських поетів [10].

Велике значення надавали оунівці й відновленій системі освіти. Завдяки вдало проведеній роботі в школі українські націоналістичні сили сподівалися поширити свій вплив на підростаюче молоде покоління, яке в майбутньому становило б основу українського війська в боротьбі за незалежність. Ще до початку руху похідних груп їхні керівники отримали чіткі інструкції щодо своїх дій на Сході України, у яких зазначалося: «Нашим головним політичним завданням на Східній Україні є побороти більшовицьку ідеологію, звертаючи при цьому увагу на суспільно-професійні і культурно-виховні процеси. У сфері освіти слід прагнути до того, щоб шкільними справами керували свідомі українські учителі. Виховання молоді проводити на національно-державницькій основі» [10; 49].

Аналогічну мету оунівці переслідували у справі відродження театрального життя. «Завдання українського театру – стати затвердзувачем нової доби своєї нації, – наголошувалося на сторінках житомирського часопису «Перемога». – Гукнути на весь світ, що ось ми, українці, нас тисячі років гнітили, принижували, фізично винищували, але душі наші не розпорошили. Ми знову сильні й охоче беремось до праці. Зараз нашим завданням є виховувати глядача в національному дусі. На сцені повинна пройти галерея кращих героїв – синів нашої України, з усіма їхніми прагненнями і думками. Оспівати всю тугу і радість нашого великостраждального народу!». Для представників ОУН театр також

був одним із ефективних засобів масової агітації і поширення національної ідеї серед населення Наддніпрянської України.

Активну боротьбу в культурницькій сфері за вплив на населення окупованих територій з кінця 1942 р. проводив і радянський рух Опору. Варто зазначити, що радянські підпільники на відміну від нацистів і українських націоналістів спочатку ніяких планів щодо культурного життя не мали, помилково вважаючи, що на співпрацю з окупантом місцеве населення не піде. Тому спочатку вони спокійно, навіть індиферентно, поставилися до відкриття театрів, навчальних закладів, культурно-освітніх установ. Втім, з часом керівники радянського руху Опору, відчуваючи, що втрачають тут свої позиції, почали поширювати контрпропаганду, намагаючись витіснити звідси політичних опонентів.

Подаючи звіти про політичне і морально-психологічне становище населення загарбаних гітлерівцями територій, партизани спочатку неодноразово вказували на відновлення культурного життя, при цьому не забуваючи зазначити, що системності в цьому питанні немає, а відкриті школи, театри, створені культурно-освітні організації діють локально. Так, командир Житомирського партизанського з'єднання С.Маликов у своєму звіті на початку 1943 р. про ситуацію в окупованій Житомирській області на ім'я М.С. Хрущова писав, що тільки в Словечанському районі німці відкрили 32 початкові школи, в яких навчалося 1600 дітей. Для порівняння, до війни тут працювало 42 школи, у яких навчалося 3560 дітей. Відвідування шкіл у районі становило 15-20 відсотків [10].

У таємній доповідній записці Українського штабу партизанського руху, надісланій в 1942 р. на адресу Центрального комітету КП(б)У, з цього приводу повідомлялося: «У ряді міст України – Львові, Тернополі, Станіславі, Сталіно, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві відкриті ряд театрів – музично-драматичних та драматичних. Репертуар театрів складається з п'єс «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Вій», які переробляються на націоналістичний лад. Крім цих постановок, окупаційна влада включає до репертуару п'єси авторів з числа українських націоналістів, засуджених у свій час радянськими судовими органами за контрреволюційну діяльність... З наведених вище матеріалів видно, що фашистським окупантам і націоналістичним виродкам



всупереч всім їхнім репетуванням про «відродження» української культури не вдалося нічого» [3, с. 350-353]. Такі звіти свідчать про доволі приблизне уявлення керівників радянського руху Опору стосовно дійсної ситуації в цьому секторі, адже в 1941-1942 роках в культурному житті спостерігалось значне поживлення.

Лише на кінець 1942 р., коли партизанський рух в Україні почав набирати сили, радянське керівництво зрозуміло, що відкриті навчальні заклади, діючі культурно-освітні організації та театри можна використати як один із засобів у боротьбі з нацистами за вплив на місцеве населення. Ще восени 1942 р. оперативна група розвідників НКВС УРСР повідомляла М.Хрущову про активну пропагандистську роботу ОУН серед молоді у східних регіонах України. Пропаганда спрямовувалась на виховання української молоді в дусі національно-державницьких традицій у культурно-освітніх організаціях «Просвіта», «Січ», «Жіноча служба України». Намагаючись перешкодити таким діям українських самостійницьких сил, у Кремлі на грудень-лютий 1942-1943 рр. розробили так званий «план пропагандистської і агітаційної роботи ЦК ЛКСМУ серед молоді окупованих областей». Враховуючи антирадянські заходи в цій царині, з одного боку – ОУН, а з другого – нацистів, на нашу думку, ймовірно, радше слід говорити про контрпропагандистські акції. Згідно з цим документом роботу серед молоді слід було проводити таким чином, щоб отримати резерви для поповнення партизанських загонів. Майже в кожному партизанському загоні для підпільних комсомольських організацій були розроблені практичні поради щодо проведення політичної роботи серед молоді, яка перебувала у складі різних культурно-освітніх організацій [10].

Навіть після розгрому нацистами певної частини ОУН (кінець 1941 – початок 1942 року), останні, досконало володіючи навичками конспіративної та підпільної роботи, зуміли протягом всього періоду окупації певним чином впливати на культурне життя. Підтвердженням цього є низка німецьких повідомлень. Так, начальник СД Києва у своєму звіті за 15 серпня 1942 р. писав: «Вплив націоналізму помітний у національно-наукових течіях. За останнє півріччя «Союз учених» і медичний інститут стали осередками націоналістичної роботи. В минулому півріччі в інститут вступила значна кількість студентів із Західної України, які принесли з собою радикальний націоналістичний вплив. Нами було вжито заходів, щоб особи, постійне місце проживання яких розташоване поза межами

Східної України, не допускалися в Київ. За наявними у нас даними другим містом-центром національного руху спротиву є Вінниця». У наступному німецькому документі щодо цього повідомлялося: «Встановлено, що політичне виховання молоді ОУН перебуває в руках українських молодіжних організацій... Українська молодь систематично збирається вечорами, проходить спортивну підготовку, а також вивчає політичну лінію бандерівської групи. Щоб зовні мати легальний характер, організації відповідають, що всі зібрання молоді проходять зі спортивною метою, влаштовуються тренування, а далі можна спостерігати, що у зв'язку зі спортивними тренуваннями проводяться військові вправи, які виконуються згідно з військовими постановами ОУН» [10].

У театрах оунівці також отримали значний вплив, влаштовуючи сюди на керівні посади своїх людей і намагаючись через них впливати на репертуар (включаючи п'єси українського національного спрямування), проводити просвітницьку діяльність. Часто перед виставами артисти читали лекції з української історії та культури. Осередки націоналістичного підпілля діяли в театрах Вінниці, Житомира, Кіровограда, Чигирин, Луцька, Ровно і багатьох інших. Варто зауважити, що в театрах діяли не тільки оунівські підпільники, а й радянські (Чигирин, Новгород-Сіверський, Вінниця). Справа в тому, що постійні переїзди театральних труп з одного міста до іншого давали змогу підпільникам часто бувати в різних районах, а отже, безперешкодно збирати різну інформацію або ж виконувати функції зв'язківців.

Керівництво театральною справою з часом також все більше стає прерогативою німців. Вони посідають місця директорів, режисерів, диригентів.

Так, диригентом Київської Великої опери був Вольфганг Брюкнер, режисером Юзівського театру – Тоні Гражбергер, художнім керівником київського «Кляйнсттеатру» – Ганс Телен [8, с. 92].

Виявлені нацистами прихильники або члени ОУН, як правило, заарештовувалися і згодом знищувалися. У червні 1942 р. згідно з повідомленнями українських націоналістів у Кам'янець-Подільському педінституті німці заарештували понад 30 студентів і декількох викладачів. Усіх, хто підозрювався в націоналізмі, розстріляли [10]. Знищили окупанти й директора житомирського театру Клепаченка як прихильника ОУН. Всіх артистів драматичної групи села Погребище (Вінницька область), заарештованих у січні

1942 р. за звинуваченням у приналежності до оунівської підпільної мережі, німці також закатували. У містечку Троянів (Житомирська область) за націоналістичну діяльність у 1942 р. розстріляли шкільного референта райуправи Бугайчука. Восени 1942 р. у Чуднівському районі заарештували завідувача районного відділу освіти та кількох директорів шкіл, причетних до випуску букваря націоналістичного змісту [16, с. 209, 212].

У такий самий спосіб вони чинили і з виявленими радянськими підпільниками. Трагічно закінчилася діяльність театру в Новгороді-Сіверському, під дахом якого режисер Й.Смолянський організував молодіжне антинацистське підпілля. Виявивши підпільників, німці у квітні 1943 р. керівника розстріляли, а інших учасників відправили на каторжні роботи до Рейху [16, с. 212]. Київське СД в 1942 р. розкрило і знищило місцеву комсомольську організацію, яка займалася веденням антинімецької пропаганди в навчальних закладах міста [10].

Однак незважаючи на терор, присутність як націоналістичної, так і радянської ідеології в культурній сфері відчувалася до завершення періоду окупації. Слід зазначити, що не вся інтелігенція, задіяна в культурницьких процесах, підтримувала певну ідеологічну платформу: були й такі, хто пішов працювати в дану сферу, залишаючись повністю аполітичними. Причини, що спонукали їх до таких дій, були різними. М.Коваль, наприклад, виділяє серед них декілька: пристосуванство – переважна більшість людей не вірила в повернення Червоної армії, тому прагнула пристосовуватися до нових реалій життя. Роль додаткового фактора, що сприяв прийняттю цього непростого з моральної точки зору рішення, за визначенням дослідника, стало почуття кривди від радянської влади та антипатії до неї. Інший мотив – меркантильний: дехто цинічно розраховував добре влаштуватися в умовах «нового порядку». Остання причина – це ідеалістичне прагнення прислужитися своїм співгромадянам у важкий для них час. На нашу думку, можна виокремити ще декілька причин: соціальні – йдучи на роботу в окупаційну культурну сферу, українські інтелігенти в першу чергу прагнули забезпечити собі і своїм сім'ям можливість виживання в ті нелегкі часи. Зокрема, робота в театральній сфері давала можливість отримати, крім зарплатні (яка здебільшого була незначною, враховуючи гіперінфляцію), і продуктову пайку. Те ж саме спостерігалось в наукових установах і навчальних закладах. Психологічні чинники виявились у тому, що під тиском невизначеності в завтрашньому дні окремі люди, займаючись

улюбленою справою, намагалися отримати певну психологічну розрядку. А природне бажання захистити себе реалізовувалося через прагнення одержати посвідку працівника, яка до осені 1942 р. автоматично звільняла від примусового вивезення на роботи до Німеччини [24; 25].

Таким чином, різні політичні сили на окупованій території України прагнули використати культурно-освітню сферу у своїх інтересах. На певних етапах кожна з них мала тут свої успіхи і невдачі.

## 5. Фізкультура і спорт

Однією з недостатньо досліджених проблем історії Другої світової війни залишається фізкультура і спорт у період німецької окупації. Історики радянської доби намагалися висвітлювати цю проблему під ідеологічним кутом зору, не заглиблюючись у дійсний стан речей. В основному йшлося про стагнацію спорту, жахливі побутові умови спортсменів та їхню героїчну боротьбу на фронті із статистичними даними про тих, хто вижив, загинув, був нагороджений орденами та медалями за бойові і трудові заслуги. При цьому поза увагою лишалися питання роботи спортивних товариств та часткового відновлення змагань на окупованих територіях, які часто збирали повні стадіони або зали глядачів.

Чи не єдиним проявом спортивного життя в окупованій Україні в повоєнний час вважалися футбольні матчі влітку 1942 р. між командою «Старт», що головним чином складалася з гравців київського «Динамо», та німецькими і угорськими військовими частинами, і то тільки тому, що кілька українських футболістів 18 серпня 1942 року були заарештовані за приналежність до органів НКВС, а згодом (М.Трусевич, І.Кузьменко, А.Клименко) розстріляні в концтаборі на Сирці.

Такий поворот подій став імпульсом для радянської пропаганди під час звільнення України від німецьких загарбників. Дізнавшись про цей інцидент, радянські засоби масової інформації повідомили, що вся команда після переможного матчу 9 серпня 1942 р. над командою «Флакельф» була розстріляна німцями, а Л.Кассіль в «Известиях» за 6 грудня 1943 р. назвав цю гру «матчем смерті». Немає сенсу детально зупинятися на розгляді цієї проблеми, адже протягом кількох десятиліть про цю гру було написано як радянськими, так і українськими дослідниками багато матеріалів різного гатунку. Одні намагалися зобразити динамівців героями, інші засуджували їхні дії. З часом навколо матчу виникла маса міфів та легенд, на яких виросло не одне покоління. Тільки в роки незалежності України Д.Малаков [33], В.Пристайко [44], спираючись лише на факти та документи, розглянули ці події без ідеологічних нашарувань і спростували міф про «матч смерті». Слід також зауважити, що футбольні матчі в Києві були не поодиноким явищем на окупованій території України. Аналогічні зустрічі німецьких і українських команд відбулися в багатьох містах: Дніпропетровську,

Львові, Одесі, Кіровограді, Херсоні, Ровно, Житомирі. Більше того, не тільки футбольні змагання організовувалися в період окупації. Місцевими ентузіастами за підтримки українських патріотичних сил також було відновлено волейбол, баскетбол, бокс, легку атлетику, гімнастику, шахи, шашки. Менш поширеними були хокей, настільний теніс, ковзанярський біг, лижний спорт, плавання.

Практично в повному обсязі всі види спорту були представлені в дистрикті «Галичина», а в рейхскомісаріаті «Україна» і «Трансністрії» – переважно футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи, шашки, рідше – гімнастика, легка атлетика. При цьому слід зазначити: якщо у двох останніх окупаційних територіальних утвореннях вони зосереджувалися у відповідних гуртках або секціях, то в Західній Україні було створено низку спортивних ліг (футбольну, волейбольну, баскетбольну), де постійно проводились змагання. Аналізуючи функціонування спорту в період окупації, виникає низка питань: як до такого явища ставилися представники окупаційної влади, передусім німці та румуни? На кого покладалася організація цієї справи? Звідки надходила фінансова й матеріальна підтримка? Які причини спонукали українських спортсменів брати участь у змаганнях різного ґатунку, незважаючи на важкі умови тогочасного життя?

Відразу потрібно зауважити, що в розгортанні спортивного життя українці не мали повної автономії. Кожен крок доводилось погоджувати з представниками німецької влади. Так, керівник Українського Центрального Комітету (УЦК) В.Кубійович зазначав, що всі спортивні товариства в Західній Україні діяли «за тихою згодою німців і під їх контролем» [1; 10].

Голова спортивної секції Києва Дубянський 25 січня 1942 року отримав від представника німецької влади Ріка конкретні завдання щодо налагодження функціонування стадіонів, організації для німців водної бази, відкриття шахового клубу [10].

Ставлення окупантів до відновлення спорту на окупованих територіях не було негативним, як скажімо, до функціонування вищих навчальних закладів гуманітарного типу. Власне, вони сприймали це явище радше позитивно з двох причин. По-перше, для німців, як і для українського населення, спорт виконував функцію своєрідного психологічного розвантажувача. Відвідуючи спортивні змагання, або безпосередньо беручи в них участь, люди на певний час відривалися від реальної воєнної дійсності, де на них на кожному

кроці чигала смертельна небезпека. Капітан румунської військової футбольної команди «Крим» Метан, перебуваючи в Одесі в 1943 році, з цього приводу говорив: «Війна нам анітрохи не заважає займатися спортом, який полегшує всю скруту бойової обстановки». По-друге, окупанти намагалися спорт використати і в пропагандистсько-політичних цілях. Особливо чітко це простежується у футбольній царині. Розуміючи, що організацію та проведення футбольних україно-німецьких поєдинків можна використати з певною вигодою для себе, нацисти дозволяли друкувати в окупаційній пресі повідомлення про день, час і місце проведення матчу, або його результати з інформацією про те, що відбувалося на футбольному полі. При цьому повідомлення про зіграний поєдинок, наприклад, у Житомирі, часто друкувались у львівській пресі, і навпаки. Інколи організатори намагалися таким матчам надати помпезності й українського національного забарвлення. Яскравим прикладом цього є виконання духовим оркестром міста Бердичева напередодні гри гімну «Ще не вмерла Україна». У більшості випадків по завершенні поєдинків на стадіонах відбувались танці [10].

Зрозуміло, що займатися спортивними організаційними моментами окупанти не збиралися, тим більше вони не були знайомі з місцевою системою функціонування спортивного життя, тому всю роботу в цій сфері переклали на плечі української адміністрації та ентузіастів, власне з середовища яких і надходили такі ініціативи. Центрами відновлення спорту в Україні, як правило, були великі міста, а вже з них українська адміністрація намагалася поширити ці процеси на навколишні території. Особливо чітко це простежується в західних областях, де в багатьох районних містечках (Криниця, Судова Вишня, Терехівка, Золочів, Делятин) і селах (Підгірці, Лабове, Щавник) існували спортивні товариства. Практично нічого в цьому плані не було зроблено в сільській місцевості РКУ і «Трансністрії». У 1941 р. тут спостерігалися окремі спроби налагодити спортивне життя, однак вони не завжди знаходили підтримку серед окупаційної влади. Тогочасні архівні та періодичні джерела також дають можливість стверджувати, що український спорт у кожній окупаційній зоні мав свої особливості. Так, у «Трансністрії» він, на відміну від дистрикту «Галичина» й РКУ, був комерціалізований і розвивався на професійній основі. Особливо поширеною така практика була в боксі, де за кожен вихід на ринг

спортсмени, зі слів К.Прохоровича, отримували від 300 до 500 рейхсмарок залежно від статусу бою. Корінний одесит у роки окупації міста неодноразово проводив бої з українськими та німецькими боксерами в місцевому цирку. Двічі нокаутом у 1943 і 1944 роках переміг німецького офіцера Вальтера Кнайвельса. На сьогодні Прохорович є віце-командором Союзу яхтингового спорту України. Багато років очолював кафедру фізичного виховання Одеського морського університету (колишній водний інститут). Проживає в Одесі [10].

Ініціаторами комерціалізації спорту виступали місцеві румунські чиновники та військові. Вони, як правило, опікувалися усіма організаційними моментами. Велике значення тут надавалося проведенню футбольних поєдинків з професійними командами Румунії [10].

Найбільшого розвитку спорт у період окупації досягнув на західноукраїнських землях (дистрикт «Галичина»), які за територіальним поділом відійшли до Генерального Губернаторства. Причин цього декілька: по-перше, у краї ще в довоєнний період існували розвинені спортивні традиції, а найголовніше – великий досвід роботи в умовах жорсткого контролю з боку польської адміністрації, що за німецької влади став у нагоді; по-друге, у зв'язку з раптовим приходом німців більшість спортсменів не встигла мобілізуватися чи евакуюватися і лишилася на місцях, тоді як в інших регіонах України їх мобілізували на фронт (згодом деякі повернулися, вийшовши з оточення); по-третє, наявність належної спортивної інфраструктури, практично не ушкодженої військовими діями, що давало можливість відновлювати в першу чергу командні види спорту. В рейхскомісаріаті «Трансністрія» значна її частина була вивезена радянською владою, інша зруйнована внаслідок військових дій. Наприклад, у Галичині в 1943 р. тільки футбольних команд нараховувалося 6493 (і це тільки ті, що офіційно були задіяні в окружних змаганнях). Крім них існували й такі, що через відсутність коштів не могли грати в турнірах. Врахувавши їх, отримаємо цифру близько 100. Для порівняння, на підставі матеріалів окупаційної преси можна припустити, що на всій території РКУ існувало не більше 30 команд, а в «Трансністрії» – десять, три з яких – українські («Вікторія», «Буг», «Глорія») [10].

Зі слів К.Паньківського, територія українських земель Галичини в спортивному відношенні була поділена на «тіловиховні округи».



Вони не відповідали округам адміністративного поділу, бо були значно більші. У свою чергу спортивні референти, які мали займатися відновленням спорту серед населення, працювали виключно в тих округах, де були відповідні умови та зацікавлені люди [39, с. 372]. Значна роль у відновленні змагань відводилася спортивним товариствам, які виникали на базі радянських. За повідомленнями часопису «Львівські вісті» від 31 грудня 1941 р., на даній території з липня до грудня відновили свою роботу 14 таких організацій [10].

У рейхскомісаріаті «Україна» такі функції виконували секції фізкультури та спорту при обласних відділах освіти і культури. Наприклад, у Києві на обліку секції перебувало все спортивне майно міста загальною вартістю 10 млн. крб. Були тут також спроби налагодити спортивне життя через роботу спорттовариств на кшталт «Січі», «Руху». У «Трансністрії» ці завдання покладалися на спортивний відділ при дирекції культури і просвітництва одеської преторії.

Спільними для всіх трьох окупаційних адміністративно-територіальних утворень були спроби завдяки спорту поширити національну ідею серед молоді. У статті «Спорт як чинник виховання нашої молоді», надрукованій 1 липня 1943 року в «Краківських вістях», з цього приводу зазначалося: «Спорт, опертий на здорових підставах, може принести нам велику користь – виховати здорову, натреновану молодь. Але через спорт досягнемо не тільки спортивної і фізичної користі. Залучаючи до спортивних клубів по містах українську молодь, прислужимося також національній справі. Бо в наших спольщених містах є багато молоді, яка хоч і є греко-католицького обряду, не знає рідної мови, в них ледь тліє почуття приналежності до українства. Втягуючи такі елементи до спортивних клубів, можна з них зробити корисних членів нації». Статті такого змісту вміщувались у періодичній пресі РКУ і «Трансністрії» [10].

Жодних коштів на відновлення й підтримку українського спорту німці в РКУ і дистрикті «Галичина» не надавали. Єдине, в чому окупаційна влада допомагала, так це в ремонті спортивної інфраструктури, там, де це було вкрай необхідно. Тільки на ремонт київського стадіону «Динамо», пошкодженого під час воєнних дій, німці виділили міській управі 250 тис. крб., стадіону по вул. Керосинній – 50 тис., а міському стадіону «Сталь» у Дніпропетровську, що зазнав пошкоджень під час бомбардувань міста, – 70 тис. [10]. Втім, такі дії окупаційних властей не слід

сприймати як опікування місцевим спортом. Функціонуючі стадіони працювали в першу чергу для співробітників німецької цивільної адміністрації та вояків вермахту, які дислокувались у тилу. В такий спосіб останнім створювалися всі можливі умови нормального дозвілля, однією зі складових якого вважалися заняття спортом і фізкультурою.

Усі спорттовариства в рейхскомісаріаті перебували на самоутриманні. Основним джерелом їхніх доходів були членські внески, прибуток від організації спортивних змагань та підсобних господарств. Єдина допомога від міських управ, на яку могли розраховувати діючі товариства РКУ – отримання приміщень та відстрочки під час погашення орендної плати. Так, у Києві спорттовариство «Рух», створене 15 січня 1942 р. Швецовим, мало у своєму розпорядженні їдальню на сто чоловік, де отримали право харчуватися за картками тільки спортсмени і члени товариства, спортивну майстерню та крамницю, в яких ремонтували і продавали спортінвентар для місцевих спортсменів та німців [10].

Фінансування фізкультури і спорту в Галичині здійснювалося за такою ж схемою, як і в РКУ, а також частково завдяки надходженням від УЦК та пожертвам місцевих прихильників здорового способу життя. Футболіст львівської «України» О.Скоцень, згадуючи ті часи, писав: «Ніяких фінансових дотацій не можна було сподіватися. Вся діяльність спиралася на допомогу і підтримку лише мас населення» [10].

У «Трансністрії» румунська влада, поставивши спорт на комерційні рейки, надавала і відповідну допомогу. Ті структури або чиновники, які стояли за певними футбольними командами чи боксерськими клубами, забезпечували своїх підлеглих усім необхідним. Наприклад, колективу одеської «Вікторії» (належав міському муніципалітету) для тренувань навіть надавався в зимовий період спортивний зал «Форум» по вул. Ланжеронівській, 24106 (таку розкіш не могла собі дозволити жодна з команд Галичини, а тим більше РКУ). Повністю всім забезпечували свій спортклуб «Рapid», де функціонували футбольна команда та школа боксу під керівництвом Г.Астремського, чиновники з управління залізничного транспорту Одеси спеціально для клубу навіть облаштували спортзал по вул. Пушкінській. Та все ж спортивне життя в окупованій Україні не було таким масовим, як до війни. Причини цього лежать на поверхні: воєнне становище, відсутність належного фінансування,

мобілізація спортсменів радянською владою до армії, постійна праця тих, хто залишився, на окупаційних підприємствах, що заважало проведенню систематичних тренувань тощо [10].

Легка атлетика в роки окупації підтримувалась у значній мірі тільки в дистрикті «Галичина», свідченням чого є проведення тут низки змагань і побиття шести рекордів довоєнної Галичини в 1942 р. та семи – у 1943 році [10].

В інших регіонах окупованої України легка атлетика не мала таких здобутків. Щоправда, кілька змагань вдалося провести в Києві, Житомирі, Білій Церкві, Бердичеві, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільському, втім, вони носили радше показовий характер, ніж спортивний, і практично завжди проводились перед початком футбольних матчів або під час урочистостей з нагоди відкриття стадіонів. Так, до святкової програми відкриття Кам'янець-Подільського стадіону були включені показові легкоатлетичні виступи. Відомий також факт поїздки одеського легкоатлета Старовірського до столиці Румунії у 1942 р. разом з місцевою футбольною командою, де планувалася його участь у змаганнях з бігу на 800 і 1000 метрів [10].

Неодноразово в Західній Україні проводилися крайові чемпіонати і турніри з волейболу та баскетболу. Один з них, що проходив у вересні 1942 року в Станіславові, виграв український тіловиховний гурток зі Скалату (Тернопільський округ), перемігши спортсменів зі Львова. У свою чергу львів'яни отримали тут перемогу в баскетболі. Подібні змагання в РКУ і «Трансністрії» не відбувалися. Однак в окупаційній пресі трапляються повідомлення про існування в різних містах волейбольних команд. Наприклад, «Українське слово» повідомляло, що в Києві створюється волейбольна команда з першокласних гравців. Волейбольний гурток існував у Житомирі при просвітянському товаристві ім. С.Петлюри. В Одесі в 1942 р. діяла навчальна група з волейболу та чотири баскетбольні команди («Вікторія», «Дачія», «ОКФ» і команда університету), які з 6 грудня мали розіграти першість міста (факт проведення турніру згодом не засвідчила жодна окупаційна газета) [10].

Проведенню змагань з водних видів спорту сприяло часткове відновлення басейнів. Так, у Львові на кінець літа 1941 р. розпочали роботу три басейни. У наступному році, 27 вересня, в одному з них під егідою голови УЦК В.Кубійовича був проведений турнір з плавання, в якому взяли участь 52 спортсмени з 11 спорттовариств

регіону. Перед початком дійства з вітальним словом виступив Кубійович: підбадьоривши учасників, він побажав усім чесною боротьби. Не надто високі результати спортсменів свідчили про низький рівень їхньої підготовки. У наступні роки було проведено ще декілька турнірів і все затихло. Крім Львова, були спроби відкрити басейни в Києві і проводити там тренування й різні показові виступи спортсменів. Так, на відкритті Київського палацу спорту в листопаді 1941 р. планувалася показова гра з ватерполо. Цей вид спорту в окупації не користувався значною увагою українського активу та окупантів, як, наприклад, футбол чи бокс, крім того проведення таких змагань вимагало додаткових зусиль і витрат від організаторів [10].

Декілька разів на території Західної України проводилися шахові турніри. Відомості про проведення таких шахових турнірів в інших регіонах України відсутні.

Проблемними в усіх окупаційних територіально-адміністративних одиницях лишалися зимові види спорту. Слабка пропаганда, відсутність якісно підготовлених професійних спортсменів та спортивного спорядження не давали можливості проводити змагання високого рівня, а ті, що все ж проводилися, як правило, не вражали результатами. Ось що писала про такі змагання тогочасна преса Галичини: «31 січня 1943 р. відбулися у Львові окружні змагання з бігу на ковзанах на першість Львова. Організація і пропаганда змагань досить слабка, ледь 14 спортсменів з'явилося і тих треба було просити бігти. Каток короткий, непідготовленість бігунів призвела до слабких результатів» [10].

У РКУ і «Трансністрії» зимові види взагалі лишилися поза увагою місцевих активістів. Кволі спроби відновити лижні змагання серед студентів спостерігалися 1942 р. у Вінниці. У Дніпропетровську організатори фізичної культури і спорту планували, що створена місцева футбольна команда в зимовий період буде опановувати ази гри в хокей.

У період окупації практично не проводилися змагання з гімнастики, незважаючи на те, що цей вид спорту був серед популярних. Причини були ті самі, що й у зимових видах. У Західній Україні їх усе ж спробували відновити. Поділивши товариства на дві групи – західну і східну, планувалося в 1943 р. провести турнір з гімнастики. Низку показових виступів гімнастів також було проведено у кількох містах РКУ, причому всі вони входили до святкової програми відкриття місцевих стадіонів [10].

Гімнастичні виступи були також заплановані під час відкриття палацу фізичної культури Києва. Тут ще восени 1941 р. для тренувань місцевих спортсменів розпочала роботу секція гімнастики. Відповідний гурток існував і в Житомирі при спорттоваристві «Січ», втім, показових виступів вони не проводили. Відомості про намагання відновити гімнастику на Півдні України відсутні.

Широку популярність серед місцевого населення та німецьких військових в окупованій Україні отримали боксерські поєдинки.

Найбільше боїв відбувалося в Києві й Одесі. Перші боксерські бої в столиці було організовано 12 липня 1942 р. На святі з приводу відкриття стадіону. Тоді на ринг вийшли дві пари боксерів: у середній вазі – Федоров і Томашевський, легкій – чемпіон Києва Червінський та чемпіон СРСР 1935 року Трофимов. В Одесі поєдинки проходили на професійній комерційній основі і були досить популярними. 9 грудня 1943 р. в приміщенні цирку відбувся перший в історії українського боксу професійний двобій між чемпіоном СРСР 1940 р. О.Загоруйченком і Ю.Натоптаном. Спортсмени навіть підписали контракт, згідно з яким кожен з них за вихід на ринг отримував по 3 тис. рейхсмарок (30 тис. окупаційних карбованців), що навіть за умов гіперінфляції вважалось значною сумою. Також чемпіон СРСР зобов'язувався взяти на себе тренування кращих боксерів «Атлетика». На думку дослідників, цей факт дає всі підстави вважати початком історії професійного боксу України 1943 рік. У Львові секції боксерів відновили свою роботу ще восени 1941 року [10].

Проведення боксерських поєдинків у Галичині відрізнялося від подібних змагань РКУ і «Трансністрії». У Західній Україні бої мали суто спортивний, змагальний характер, тоді як в інших регіонах вони були майже завжди показові і проводилися на комерційній основі.

Найбільшого розвитку і популярності в період окупації України набув футбол. Особливо чітко це простежується на прикладі західноукраїнських земель. Дані окупаційної преси засвідчують, що футбол в цьому регіоні на відміну від рейхскомісаріату «Україна» і «Трансністрії», враховуючи воєнний час, перебував на належному рівні і з боку української адміністрації його організації приділялася значна увага. Свідченням цього є порівняно висока чисельність футболістів (2214), які брали участь у змаганнях різного ґатунку (це в декілька разів більше, ніж у рейхскомісаріаті і «Трансністрії» разом узятих). «Коли говорити про найбільш популярний у нас спорт, то ним безперечно є копаний м'яч (футбол) – писала газета «Краківські

вісті» за грудень 1942 року. – І до війни, і тепер є в нас в кожному місті чи містечку, доволі сильні дружини копаного м'яча. Вони здобули собі нових глядачів та вболівальників на змаганнях». Власне в цьому немає нічого дивного, адже цей вид спорту був найпопулярнішим і найпоширенішим у регіоні в довоєнний період [10].

Абсолютна більшість футбольних поєдинків у 1941 р. в Україні мала товариський характер. У РКУ українські команди грали переважно з німецькими військовими частинами один раз на тиждень. У Галичині, як правило, проводили по дві зустрічі – в суботу і неділю. Величезний інтерес в цей період у вболівальників Галичини викликала серія серпнево-вересневих протистоянь двох найвідоміших команд регіону – перемишльського «Сяну» і львівської «України».

Досягненням футбольного відділу Галичини в 1942 і 1943 роках стала організація змагань на кубок провідника УЦК В.Кубійовича, в яких дозволялося брати участь колективам з усієї території Генерального Губернаторства. Однак у турнірі виступали команди виключно з дистрикту «Галичина». У перших пробних змаганнях зголосилися грати 50 клубів. Турнір проходив з 16 серпня до 22 листопада. Організація кубкових змагань мала національно-політичний підтекст. У такий спосіб українські патріотичні сили намагалися поширити свій вплив на спортивне життя регіону.

Жодних кубкових турнірів чи повноцінних чемпіонатів міст у РКУ не було зафіксовано. Винятком можна вважати херсонський міський чемпіонат 1942 р., однак він не був доведений до кінця. У київській пресі за 1942 р. є декілька згадок про намагання українського спортивного товариства «Рух» провести турнір на першість міста, але джерела, які б засвідчували, що він відбувся, відсутні. Окружне товариство «Просвіта» в Ковелі також намагалося організувати з 16 серпня 1942 р. чемпіонат футбольних команд Волині, про що через пресу повідомили всім наявним колективам регіону. Учасники мали приїздити до міста за власний кошт, а всі організаційні питання, пов'язані з переїздом, вирішити в індивідуальному порядку з окупаційною владою. Одразу після проведення футбольного турніру планувалися на 6 вересня легкоатлетичні, волейбольні, баскетбольні змагання. Втім, з невідомих нам причин вони не відбулися [10].

У 1943 р. референтурою відділу тіловиховання УЦК на теренах

Західної України вперше за всю історію українського футболу була створена єдина суто українська ліга і проведено чемпіонат, який носив офіційну назву «першенство краю» (аналог сучасного чемпіонату України).

На території «Трансністрії» футбол не був таким масовим, як у дистрикті «Галичина», і зосереджувався навколо одного міста – Одеси. В Одесі в 1942 р. існували три футбольні команди – «Вікторія», «Буг» і «Глорія» (у 1943 р. перейменована в «Молдову» і підпорядкована Молдавському культурному товариству). Одеські команди між собою поєдинки проводили не часто, в основному керівництво клубів зосереджувалося на протистояннях з колективами, дохід від яких був набагато вищий, ніж від українських, а саме – з Молдови, Румунії та німецьких військових частин.

У рейхскомісаріаті «Україна» і в дистрикті «Галичина» проводилися товариські футбольні матчі між українськими командами в різних містах. Можливості для проведення міжміських зустрічей залежали в першу чергу від активності українських спортивних організацій і бажання місцевих ентузіастів. Звичайно, німці не пропонували таких ідей, але інколи йшли назустріч, усе залежало від ставлення певного окупаційного чину до українців.

Однією з найбільш цікавих сторінок окупаційного спорту стали міжнародні футбольні (рідше – хокейні) поєдинки українських команд з німецькими військовими або професійними колективами, а також боксерські бої (проходили лише в Одесі).

Загалом за період 1941-1944 рр. на території України лише місцеві футболісти зіграли з німецькими, угорськими, словацькими, румунськими, італійськими військовими частинами більше ста матчів. При цьому статистика таких ігор свідчила не на користь окупантів – 60 виграли українці, 36 – їхні супротивники і 15 завершилися в нічию. 4 поєдинки в 1942 р. львівська «Україна» провела з хокейними командами Польщі, Німеччини, Словаччини і в усіх здобула перемогу. Український журналіст А.Сек стверджує, що після цього гестапо заборонило проведення хокейних зустрічей з українцями, бо «якщо не виграють німці, не виграє ніхто» [10].

Отже, можна зробити висновок, що з ініціативи українських ентузіастів-спортсменів та з дозволу окупаційної адміністрації спортивне життя було частково відновлено практично на всій території України. Найбільшого успіху в спорті досягли в Західній Україні. Менш інтенсивно ці процеси відбувалися в Рейхскомісаріаті

«Україна» і «Трансністрії», що можна пояснити жорстокішими умовами окупаційного режиму в цих зонах, мобілізацією значної кількості спортсменів на фронт та значними пошкодженнями спортивної інфраструктури внаслідок затяжних боїв.

Досить популярними серед місцевого населення були футбольні, хокейні, боксерські протистояння українців з німецькими військовими, що підтверджують повідомлення тогочасної преси.



## Висновки та методичні рекомендації

Політику окупаційної адміністрації у сфері освіти можна охарактеризувати як безсистемну, суперечливу та таку, що не мала єдиної концепції.

Ця політика була різною як на різних етапах окупації, так і в різних окупаційних зонах у межах одного й того ж етапу.

Період відносного лібералізму в культурному і церковному житті в часи окупації завершився на зламі 1941-1942 рр. Швидке піднесення національної свідомості українського населення дуже занепокоїло нацистів, які мали щодо українських земель зовсім не гуманістичні наміри.

У другій половині 1942 р. було взято під контроль товариство «Просвіта», більшість його керівників репресовано. Діяльність українських бібліотек, музеїв, театрів, хорів, культурних і спортивних товариств, створених на початку окупації, стала помітно менш активною, більшість із них було закрито. Молодь, яку масово почали вивозити на роботу до Німеччини, припинила збиратися на культурні заходи, що майже паралізувало українське національне відродження.

З початку 1942 р. посилювався ідеологічний контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська легальна преса втратила свій первісний зміст і значною мірою перетворилася на україномовні рупори нацистської пропаганди.

У січні-березні 1943 р. була введена сувора цензура усіх видань, проведена ревізія усіх архівів, наукових, міських, районних і шкільних бібліотек, затверджені списки бажаних і небажаних письменників і творів. Ставлячись до місцевого українського населення як до людей «неповноцінних з усіх поглядів», нацисти намагалися позбавити українців їхнього культурного спадку, аби, як підкреслював Е.Кох, у майбутньому німці не знали, що на підкорених просторах Сходу колись жили люди, які могли створювати мистецькі шедеври.

На всіх етапах окупації значна частина інтелігенції намагалася реалізувати свої національні ідеї, незважаючи на погрози з боку комуністичного підпілля та репресії з боку окупаційної адміністрації.

Зважаючи на недостатню дослідженість проблем культурного і церковного життя України під час окупації, а також на відсутність необхідного матеріалу та суттєві помилки і неточності у викладі й тлумаченні відповідних фактів і явищ у чинних підручниках, брак

наукового обґрунтування багатьох висновків, що їх роблять автори підручників, вважаємо за доречне *рекомендувати* вчителям у процесі викладання цієї теми на уроках та в позакласній роботі широко застосовувати метод проектів, залучаючи учнів до науково-дослідної роботи в наукових бібліотеках, архівах, мережі Інтернет тощо.

Цікавими й корисними для учнів і вчителів можуть бути, на нашу думку, такі форми презентації проекту:

- тематична дискусія;
- «круглий стіл»;
- засідання клубу знавців історії;
- «прес-конференція»;
- науково-практична конференція наукового товариства учнів тощо.

З метою розвитку критичного мислення учнів можна застосовувати метод історичного прогнозування, використовуючи таку форму роботи, як міні-твір з теми: «У чому полягає фатальна помилка Гітлера стосовно України і її культури?» або «Перспективи розвитку української культури після перемоги Німеччини та її союзників у II світовій війні» та ін.

У процесі вивчення даної теми як на уроках, так і в позаурочний час слід широко використовувати *витяги із документів* (передусім архівних), *спогади очевидців* та *наочність*: фотографії, кіно- і фотоматеріали, аудіозаписи тощо.

## Питання для самостійної роботи

1. Тенденції розвитку навчальної літератури в різних окупаційних адміністративних утвореннях на території України в 1941-1944 роках.
2. Діяльність культурно-просвітницьких товариств на території нашого краю під час німецької окупації.
3. Релігійні громади нашого краю під час німецької окупації.
4. Архіви та бібліотеки України під час окупації.
5. Музеї України під час окупації.
6. Архіви, бібліотеки та музеї нашого краю під час окупації.
7. Музика в Україні під час окупації.
8. Образотворче мистецтво в Україні під час окупації.
9. Топоніміка в Україні під час окупації.
10. Театральне мистецтво та кінематограф на території нашого краю під час окупації (1941-1944 роки).

## Рекомендована література

1. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.) / Н.В. Антонюк. – Львів : Місіонер, 1997. – 232 с.
2. Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С.А. Беллецца // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 78-91.
3. Верба І. Історична наука та історики в період нацистської окупації (1941-1944 рр.) / І. Верба // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті. – С. 66-74.
4. Верба І. Сторінки історії української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) / І. Верба // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 46-49.
5. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 128 с.
6. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) / В.М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
7. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда //

Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 697-717.

8. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) : монографія / І.М. Грідіна. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.: іл.

9. Жосан О.Е. Шкільна навчальна література в Україні під час німецької окупації 1941-1944 років / О.Е. Жосан // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2013. – С. 9-14.

10. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941-1943 рр. / Л.Задорожна // Історія в школі. – 1999. – № 11-12. – С. 23-29.

11. Кучерук О. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації / О. Кучерук // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 9. – Ч. II. – С. 241-252.

12. Луцький О. Культурне життя в роки війни / О. Луцький // Історія України. – 1996. – С. 321-325.

13. Навчальна програма гуртка «Кіровоградщина. Історія рідного краю» / укладач Л.А. Гайда. – Кіровоград : КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2013. – 12 с.

14. Петренко І.Д. Функціонування закладів освіти на Кіровоградщині в період нацистської окупації / І.Д. Петренко // Кіровоградщині – 75: Розробки уроків і позакласних заходів для проведення Першого уроку в 2013/2014 навчальному році: [методичний посібник] / Укладачі: Ю.В. Міщай, Ю.С. Митрофаненко, С.М. Пляка, Н.С. Черткова. – Кіровоград : Вид-во КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2013. – С. 39-52.

15. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941-1944. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782-790.

16. Пристайко В.І. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать / В.І. Пристайко. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : ЕксОб, 2006. – 176 с.

17. Саржан С. Становище церкви в Україні в роки Другої світової війни / С. Саржан // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 275-276.

18. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2006. – 376 с.

19. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-

1953 рр.) / Олександра Стасюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2006. – 384 с.

20. Театр Марка Кропивницького (минуле і сучасне). Альбом / Авт.-упор. В. Шурапов. – Кіровоград : ПВД «Мавік», 2004.

21. Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д. Титаренко // Схід. – 2000. – № 1. – С. 61-63.

22. Ткаченко М. Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941-1944 рр. / М. Ткаченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2001. – № 11. – С. 122-132.

23. Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. Удовик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. II. – С. 327-334.

24. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України / Б.І. Черняков // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 18. – С. 131-158.

25. Шевченко Н.В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів Півдня України в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н.В. Шевченко. – Миколаїв, 2010. – 16 с.

26. Щетников В.П. До проблеми вивчення історії Одеського національного університету в роки Великої вітчизняної війни / В.П. Щетников // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Одеса, 2001. – С. 193-197.

## Список використаних джерел

1. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.) / Н.В. Антонюк. – Львів : Місіонер, 1997. – 232 с.
2. Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С.А. Беллецца // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 78-91.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1 / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
4. Верба І. Історична наука та історики в період нацистської окупації (1941-1944 рр.) / І. Верба // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті. – С. 66-74.
5. Верба І. Сторінки історії української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) / І.Верба // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 46-48.
6. Вінцковський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 413-445.
7. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 128 с.
8. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) / В.М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
9. Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіним. Україна. 1941-1944. Долі митців / В.М. Гайдабура. – К. : Факт, 2004. – 320 с.
10. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 697-717.
11. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) : монографія / Ірина Михайлівна Грідіна. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.: іл.
12. Грімстед П. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / П. Грімстед, Г. Боряк. – К. – Львів : Червона калина, 1992. – 120 с.
13. Даценко В.В. Щоб пам'ятали: Кіровоградщина в роки

Великої Вітчизняної війни 1941-1945 / В.В. Даценко. – 2-е вид., випр. та доп. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2010. – 303 с.

14. Дацишина М.В. Учебники от Гитлера: программа нацистов по социализации молодежи на оккупированных советских территориях / М.В. Дацишина // *Alma Mater* (Вестник высшей школы). – 2011. – № 1. – С. 80-88.

15. Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України в 1941-1943 рр. // *Сторінки воєнної історії України*. – 2006. – Вип. 10. – Ч. I. – С. 425-433.

16. Жилюк В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації / В.Жилюк // *Пам'ять століть*. – 2005. – № 3-4. – С. 206-212.

17. Жосан О.Е. Шкільна навчальна література в Україні під час німецької окупації 1941-1944 років / О.Е. Жосан // *Наукові записки Тернопільського НПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. – 2013. – С. 9-14.

18. Заболотна Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // *Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій вітчизняній війні (1941-1945 рр.)*. – К., 2006. – С. 223-228.

19. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941-1943 рр. / Л. Задорожна // *Історія в школі*. – 1999. – № 11-12. – С. 23-29.

20. Звернення ОУН «Українці!» (1943 р.) // *Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ. Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР. Спр. 376. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії»*. – Ф. 13. – Спр. 376. Розд. 4.3.5. Видання ОУН (м).

21. Кириченко В. Відмінні риси нової школи / В. Кириченко // *Краматорська газета*. – 1942. – № 99. – С. 3.

22. Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині / Д. Кислиця. – Оттава, 1987. – 453 с.

23. Кіт С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни / С. Кіт // *Розбудова держави*. – 1996. – № 4. – С. 36-44.

24. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 2 – С. 37-42.

25. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці

нацистських колонізаторів / М.В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 13-18.

26. Косик В.М. Німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль // Визвольний шлях. – 1994. – Кн. 3. – С. 25-37.

27. Кучерук О. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації / О.Кучерук // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. II. – С. 241-252.

28. Кязимова Г.Х. Творча інтелігенція та влада Трансністрії (на матеріалах окупаційної преси) / Г.Х. Кязимова // Інтелігенція і влада : гром.-політ. наук. зб. – Одеса, 2006. – Вип. 8. – С. 205-210.

29. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В.Ленська // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 81-84.

30. Луцький О. Культурне життя в роки війни / О.Луцький // Історія України. – 1996. – С. 321-325.

31. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941-1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1997. – № 3-4. – С. 194-225.

32. Мазур П. Маріуполь. Школа в роки окупації (1941-1943) / П. Мазур // Донеччина. – 1999. – 7 жовтня. – С. 2.

33. Малаков Д.В. Київ. 1939-1945: фотоальбом / Д.В. Малаков. – К. : Кий, 2005. – 464 с.

34. Масненко В., Кулаківська О. Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941-1943 рр. / В. Масненко // Черкащина в контексті історії України. Матеріали II науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси, 2005. – С. 283-287.

35. Могилюк С. Педагогічні кадри генерального округу «Дніпропетровськ»: особливості роботи та ставлення до професійних обов'язків, їх кваліфікація та відбір / Світлана Могилюк // Наукові виклади. – 2011. – № 4. – С. 47-51.

36. Несторенко В. Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941-1943 рр. / В. Несторенко // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 9. – Ч. III. – С. 54-61.

37. Оліфіренко В.В. Підручник з української літератури: історія і теорія / В.В. Оліфіренко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.

38. Офіцинський В. Політичний розвиток Східної Галичини у



складі Німеччини у 1941-1944 рр. (за матеріалами періодичних видань) / В. Офіцинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ofitsynskyy.uzhgorod.ua/book4.htm>.

39. Паньківський К. Роки німецької окупації/ К. Паньківський. – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – 480 с.

40. Петренко І.Д. Функціонування закладів освіти на Кіровоградщині в період нацистської окупації / І.Д. Петренко // Кіровоградщині – 75: Розробки уроків і позакласних заходів для проведення Першого уроку в 2013/2014 навчальному році: [методичний посібник] / Укладачі: Ю.В. Міщай, Ю.С. Митрофаненко, С.М. Пляка, Н.С. Черткова. – Кіровоград : Вид-во КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2013. – С. 39-52.

41. Пилипенко О. Трагічні дні Зеленої Брами: До 65-річчя початку Великої Вітчизняної війни / О.Пилипенко // Ведомости Плюс. – 2006. – 30.06; 07.07. – С. 7.

42. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. – К., 1997. – С. 14-15.

43. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941-1944. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782-790.

44. Пристайко В.І. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать / В.І. Пристайко. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : ЕксОб, 2006. – 176 с.

45. Равдин Б. Мама мыла пилораму? Стабильный учебник времен оккупации / Б. Равдин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/document/545595.htm>.

46. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: спогади про війну, враження / Р.К. Рибальченко. – Х. : Курсор, 2006. – 285 с.

47. Розпорядження про заборону користуватися радянською літературою в архівах, бібліотеках та інших установах // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 3206 Рейхскомиссариат Украины, Ровно, оп. 5. Спр. 5. Распоряжение Штаба Розенберга и рейхскомиссара оккупированных Восточных областей о запрещении пользоваться политической советской литературой в архивах, библиотеках и других учреждениях, 1942-1943 гг., 15 арк., арк. 1, 8.

48. Саржан С. Становище церкви в Україні в роки Другої світової війни / С. Саржан // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 275-276.
49. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2006. – 376 с.
50. Список небажаних авторів / редкол. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 3206 Рейхскомиссариат Украины, Ровно оп. 5 Спр. 5., арк. 13-15.
51. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.) Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
52. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.) / О.Стасюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2006. – 384 с.
53. Статут Новогеоргіївського культурно-освітнього товариства «Просвіта», Кіровоградська область (1942 р.) // Державний архів Кіровоградської області, ф. П-5907, оп. 2-р, спр. 13855, арк. 287.
54. Стефанюк Г.В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941-1944 рр.): дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.
55. Ступарик Б. Шкільництво Галичини у роки Другої світової війни / Б. Ступарик // Вісник Прикарпатського університету. – Вип. VII. – Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 108-113.
56. Театр Марка Кропивницького (минуле і сучасне). Альбом / Авт.-упор. В. Шурапов. – Кіровоград : ПВД «Мавік», 2004.
57. Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д.Титаренко // Схід. – 2000. – № 1. – С. 61-63.
58. Ткаченко М. Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941-1944 рр. / М. Ткаченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2001. – № 11. – С. 122-132.
59. Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. Удовик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. II. – С. 327-334.
60. Хасс Г. Германская оккупационная политика в Ленинградской области (1941-1944) / Г. Хасс // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С. 105-153.

61. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 3206 Рейхскомиссариат Украины, Ровно, оп. 5. Спр. 4. Распоряжения Штаба Розенберга об охране архивных документов и музейных ценностей на Украине, о мерах противовоздушной обороны по охране памятников, музеев и библиотек. Сведения о музеях Киево-Печерской Лавры. Справки о создании центрального книгохранилища при Рейхскомиссариате Украины, 1942 г., 687 арк.

Запрещение деятельности Академии наук УССР и Киевского университета, январь 1942 г., арк. 15. Директива рейхскомиссара Украины о взятии под контроль украинских библиотек, 26 марта 1942 г., арк. 80.

Директивы Розенберга рейхскомиссарам Остланда и Украины «О взятии под контроль культурных ценностей, исследовательских материалов и научных учреждений в оккупированных восточных областях» от 7 апреля 1942 г. и о создании Центра учета и охраны культурных ценностей в оккупированных восточных областях от 27 апреля 1942 г., арк. 281-285.

Отчет группы «Наука» об обследовании музеев и научных учреждений Киева, январь – февраль 1942 г., арк. 227-228, 232-233, 241-250.

Директива рейхсминистра оккупированных восточных областей Розенберга рейхскомиссару Украины о политике в области высшего образования на Украине, арк. 339-340, 341-342.

62. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 3676 Штаб имперского руководителя (рейхсляйтера) Розенберга для оккупированных восточных областей, г. Берлин, г. Киев, оп. 2.

Спр. 3. Распоряжения начальника отдела использования об использовании советских статей, газет и журналов с целью антисоветской пропаганды, 1942-1943 гг., 19 арк.

Спр. 4. Отрывок из статьи профессора Ващенко «Этапы развития советской педагогики и школы», статья Як. Аудреса «О Биробиджане», статья неизвестного автора «Венеция и еврейский вопрос» и другие статьи, 1942 г., 134 арк.

Спр. 6 Списки научно-исследовательских институтов, библиотек, музеев оккупированных областей, 47 арк.; оп. 4.

Спр. 310. Рукопись проф. Штепы антисоветского содержания с описанием советской действительности, репрессий и пр., 1942 г., 98 арк.

63. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України / Б. І. Черняков // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 18. – С. 131-158.

64. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.Шайкан. – Кривий Ріг, 2005. – 466 с.

65. Шевченко Н.В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів Півдня України в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н.В. Шевченко. – Миколаїв, 2010. – 16 с.

66. Шевченко С. Окупація: невідомі аспекти / С. Шевченко, С. Хмара // Сурма (на сайті «Кіровоградський край») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kir-kray.do.am/publ/3-1-0-577>.

67. Шляховий К.В. Топонімічна політика української міської влади у період німецької окупації Кіровограда 1941-1943 рр. / К.В. Шляховий // Кіровоградський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.regionalmuseum.kr.ua/ashl/shl\\_u.html](http://www.regionalmuseum.kr.ua/ashl/shl_u.html).

68. Щетников В.П. До проблеми вивчення історії Одеського національного університету в роки Великої вітчизняної війни / В.П. Щетников // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Одеса, 2001. – С. 193-197.

69. Яценко Л. Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск, 1917-1953 годы: Воспоминания, очерки, документы / Л. Яценко, А. Слоневский. – Днепродзержинск : Андрий, 2007. – 372 с.

70. Dallin A. Odessa, 1941-1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. Iași; Oxford; Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – P. 142-146.

## ДОДАТКИ

### ІЗ ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» (1941)

«4 листопада розпочалося навчання в українських загальних (семирічних) школах м. Києва. Умови воєнного часу не дали змоги раніше розпочати навчання. Адже потрібно було забезпечити школи паливом, відремонтувати пошкоджені більшовиками будинки, дібрати відповідні кадри вчителів і опрацювати нові навчальні програми.

Остання справа була особливо тяжкою і відповідальною, бо більшовицька «ідеологія», що засмічувала усі шкільні програми і до нитки просякала всі підручники, настільки чужа й ворожа кожній культурній нації, що остаточне викорінення її є справою негайною і доконечно потрібною.

Українська національна школа, що гуртується на засадах виховання молодого покоління, на здорових націоналістичних основах, вимагає нових форм роботи, нової методології у викладанні всіх дисциплін. Гнилий советський «інтернаціоналізм» і облудний сталінський «демократизм», що становив альфу і омегу комуністичної моралі, мусить поступитися перед прищепленням почуття національної гідності і загальнолюдської моралі, властивій кожній порядній людині.

Українська молодь мусить виховуватися на зразках героїчного минулого свого великого народу, знати його історію, знати і вивчати велетнів української культури в їх справжньому, не покаліченому совєцькими коментаторами вигляді.

Завдання, що стоїть перед вільною українською школою, вимагають глибоко продуманого підходу до реалізації їх, вимагають нових методів і поглибленої роботи наукових інституцій протягом довгого часу, до остаточного розв'язання цих завдань і втілення їх у життя.

Зараз закінчено складання програм з усіх дисциплін, крім історії й української літератури.

Ми відвідали кілька шкіл і з задоволенням бачили чисто прибрані й напалені шкільні приміщення, добре дібрані колективи вчителів і святково зодягнених учнів. Початок навчання у вільній новій школі – справжнє свято для українських школярів і українського суспільства. Діти чекають від вільної школи нових

настанов, ґрунтовних знань і справжньої допомоги у майбутньому самостійному житті.

Всього в Києві є 67 загальних шкіл-семирічок, 4 чотирилітки і 24 гімназії, з них 10 чоловічих і 14 жіночих. Крім того мають бути відкриті спеціальні професійні школи, що будуть готувати фахівців середньої кваліфікації. Гімназії і професійні школи розпочнуть навчання пізніше, бо відповідні програми для них ще не повністю опрацьовані.

При кожній загальній школі відремонтовано кухню і їдальню для гарячих сніданків. Відділ постачання має ближчими днями забезпечити школи необхідними продуктами.

Відділ освіти Міської управи провів велику роботу щодо підготовки шкіл до початку навчання. Але ще багато важливих завдань стоїть перед ним.

Українська нація вимагає від нього ґрунтовної наполегливої праці в справі національного виховання молоді.

Побажаймо ж широкого розквіту рідній школі, вогнищу української національної культури».

*«Українське Слово», 5 листопада 1941 року  
м. Київ*

ІЗ ЧАСОПISУ  
«КРАМАТОРСЬКА ГАЗЕТА»  
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1942)

З кожним днем добробут населення краматорського району покращується, не дивлячись на воєнне становище. Вже тепер Біржа Праці відчуває гостру нестачу робочої сили і особливо велику потребу в кваліфікованих робітниках для заводів.

*«Краматорська газета» 16 серпня 1942 року*

Відділ районної управи відкриває в м. Краматорську першого жовтня 1942 року середні школи старшого концентру окремо для осіб чоловічої і окремо для осіб жіночої статі віком від 11 до 19 років. Навчання в середній школі старшого концентру буде платне. Особи, що бажають вчитися, подають заяви з додатком документів: а) про народження, б) про освіту. Зарахування до школи провадитиметься на підставі вступних іспитів з усіх основних дисциплін. Початок іспитів – 24 вересня. Заява про бажання вчитись в школі уже

приймаються від осіб чоловічої статі при приміщені колиш. II середньої школи, вул. Триумфальна, від 3 до 6 години вечора, а від осіб жіночої статі – в приміщенні I початкової школи (Садова вул., № 77) в ті ж години. Відділ Освіти Районної Управи.

*«Краматорська газета», 24 вересня 1942 року*

### **Об'ява**

Всі професори та доценти с-г інститутів та вищих учбових закладів, які викладали сільськогосподарські дисципліни, а також вчителі та вчительки с-г технікумів всіх фахів запрошуються до корисного співробітництва в сільському господарстві, а також у спеціальних вищих школах. Згоду про співробітництво повинно бути подано німецькому округовому коменданту – уповноваженому по сільському господарству. При цьому треба додати необхідні атестати про освіту і педагогічну практику. Окрземуправа.

*«Краматорська газета», 20 вересня 1942 року*

### **Стаття В. Кириченка «Відмінні риси нової школи» (1942)**

В Краматорському районі вже два місяці працюють початкові школи, а 1 жовтня в місті Краматорськ відкрито і середні школи старшого концентру.

Надзвичайні події останнього часу, що позбавили дітей можливості майже протягом цілого року відвідувати школу, кінець-кінцем в умовах звільнення України від жидо-більшевицького ярма, відкривають далекосяжні перспективи в галузі освіти народу і виховання нашої молоді. Слід твердо пам'ятати, що зараз Україна міцно стала на шлях свого національного і культурного відродження, відродження не за більшевицькими пустими рецептами, а справжнього, незалежного від будь-яких впливів, свого власного відродження. Наша власна справа використати ці можливості в такий спосіб, щоб результати наших зусиль досягли мети, про яку мріяли і за яку боролись цілі покоління кращих представників українського народу. Розуміється, що школа як освітній і виховавчий осередок повинна відіграти в цьому відношенні надзвичайно велику роль.

Якою ж повинна бути наша нова українська школа? Не може бути жодних сумнівів в тім, що школа мусить бути суто українською, національною школою. Крім того, що все навчання в ній

провадитиметься тільки українською мовою, в процесі роботи дітям послідовно й невинно повинна прищеплюватись любов до всього українського – до українських борців за визволення своєї батьківщини від большевизму, до української літератури, мистецтва, українського слова і фольклору. Другою відмінною рисою нової школі мусить бути набування дітьми певних твердих знань, набування навичок до систематичної, впертої роботи. Ні в якому разі не припустима практика большевицької школи, коли безконечні розмови про наполегливу роботу на практиці кінчались пустими балачками про змагання, вирахування процентів успішності і т. ін. В результаті діти, скінчивши тоді 4 групи школи, не мали будь-яких твердих знань в жодній галузі, навіть, як в такій, як звичайний елементарний правопис. Повторювати таку практику в умовах короткого – в 4 роки початкового навчання – було злочином.

Передумовою всякої продуктивної роботи, а тим більш роботи шкільної, є зразкова дисципліна. Отже, всі зусилля учителів повинні бути скеровані на творення такої дисципліни в школі, яка б забезпечувала можливість досягнути в навчанні найкращих наслідків в мінімально короткий термін. Дисципліна повинна бути побудована на принципі авторитету вчителя. Він мусить мати внутрішнє довір'я до себе своїх учнів і довести, що слухняність – це є відданість своєму народові. Цілковитою дурницею є розмова певних прошарків населення про те, що при утворенні такої дисципліни застосовуватиметься бійка. Такі розмови в кращому випадку є продукт цілковитої неписьменності і несвідомості, а ймовірніше, розповсюджуються ворогами української школи.

Далі, вся виховавча робота в школі повинна базуватись на визнанні авторитету влади, церкви, батьків і взагалі старших осіб. Призначати дітей до ввічливого поведіння як до старших, так і до своїх ровесників – це необхідний складовий елемент виховавчої роботи школи. Таке елементарне твердження не слід би і підкреслювати, якби ми не були свідками сумних наслідків виховавчої роботи в школі за часів большевизму. Надзвичайна брутальність учнів, їх розбещеність не тільки у відношенні до старших, а навіть і до своїх вчителів, тоді було явищем звичайним.

Школа є державний освітній осередок, до якого відкрито вступ дітям всієї людності. Релігійна приналежність аж ніяк не може впливати на вступ до школи. Як освітній осередок, школа не ставить собі завдання дати дітям і релігійне виховання. В умовах державності



релігійні переконання є власна, інтимна справа кожного громадянина. Отже, викладання релігії в школі провадитись не буде, проте це не визначає, що школа може терпіти нечемне ставлення до релігійних питань, а тим більш дозволити будь-яку антирелігійну пропаганду.

З метою всебічного розвитку дитини в початкових школах, крім навчання грамоти і арифметики, будуть прищеплюватись також навички і в галузі ручного труда, а тому в навчальний план введено, як предмет, рукоділля. Звернено також увагу на фізичний і естетичний розвиток дитини; з цією метою викладатимуться там співи й ігри.

З 3-го року навчання діти вивчатимуть в школі німецьку мову, мову того Великого Народу, що утворивши культурні цінності найвищого рівня, гарантує нам вільний розвиток української національної культури.

Школи розпочали працю в умовах всіляких нестатків, викликаних військовим часом. Бракує учбових приладів, меблів тощо, а головне – бракує підручників. Проте, щоб допустити до вжитку наскрізь пронизані духом комунізму і ненависті, старі підручники, не могло бути і мови. Щоб хоч частково запобігти цьому недоліку, складені на місці і частково надруковані основні підручники із мови (Буквар, Читанки для I, II і IV класів). Надалі друкування продовжуватиметься. Для роботи в школі запрошені найбільш досвідчені вчителі.

Будемо сподіватись, що переборюючи всякі нестатки, вони доведуть своєю роботою можливість гарних результатів і при недостатніх матеріальних умовах.

*В.Кириченко «Краматорська газета»,  
15 жовтня 1942 року*

Плакати 1941-1942 рр.









**ПАМ'ЯТАЙ ЦЕ!**



## Фотографії періоду окупації



м. Рівне, 1941 р.



м. Станіславів, 1941 р.



м. Київ, 1941 р.





м. Київ, 1942 р.



м. Конотоп, 1942 р.

Священик відправляє богослужіння для жителів одного із сіл України. Вересень 1941 р.  
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-230456



Колона військовополонених  
червоноармійців  
біля Свято-Успенського собору,  
м. Кіровоград, вул. Велика Перспективна





Валюта Рейхскомісаріату «Україна» – карбованці.  
На купюрі в 500 крб.  
зображено вченого в науковій лабораторії



О.Теліга з членами Спілки письменників, 1941 р.



Газета Спілки письменників України





**Научный блоннот**  
**Когда начинается зима?**

Вопрос о начале зимы рассматривается наукой серьезно. Так, метеорология считает, что каждый год длится три месяца, и в северном полушарии, то есть там, где мы живем, метеорологи называют зимой месяцы ноябрь, декабрь и февраль. Впрочем, они признают, что иногда так все не так и можно считать, а преимущественно обращают внимание на весну и более короткое переиначивание. Иногда они также называют зимой время, когда средняя температура ниже 0 градусов, то есть время холодов.

В филологии, следовательно, различия блоннота, различия в употреблении и характер различия зимы, среди различных и с точки зрения года определяются так: филологический филологический язык, например, характеризует над остальным местом различия.

В астрономии, науке о небе, начало каждого года определяется по небесной сфере. Астрономы считают началом года момент тех звездных движений, когда солнце достигает наибольшего на год наклона (высоту 23,5 градусов).

Момент зимнего солнцестояния имеет место 22 декабря, а до этого. В это время в северном полушарии начинаются зима и самый длинный день и самый короткий день. С 26 декабря солнце с каждым днем выдвигается все выше и выше, и в употреблении для определения его движения.

**А. ТИТАРЕНКО.**

**Школы для матерей в Германии**

Среди немецкого населения Германия школы для матерей пользуются большой популярностью.

Каждой матери немки предоставляется возможность одного или двух часов. Быстрые руковожденными проводятся со стороны слушательниц беседы и работы по таким вопросам, как воспитание ребенка, шитье, домашнее и общественное дело, работа с германскими германцами — женщинами и детьми.

Записываться на курсы можно прямо как женщины, так и женщины германцы. В соответствии с поставленными задачами школы матери имеют ряд преимуществ для изучения, а также, например, абитуриенты, где может применяться практика на основе практического теоретического курса.

Формат школы с блоннотом является типичным в тысячах немецких школ матерей, а также, например, в Германии, где женщины имеют возможность для обучения и офицеров, работающих в школах, а также от родителей.

**Любимые песни советских „вождей“**  
**в новогоднем исполнении**

Серьезно случайно нашому корреспонденту удалось собрать редности коллекции фотографий советских вождей во время новогодних танцев любимых песен, арий и рокетов в первый день января 1942 года. Будучи от природы человеком интересным и добродушным, наш корреспондент любил сглаживать недостатки своих материалов с чтением газет (Здесь, кстати, следует подчеркнуть особую добродушность и отзывчивость нашего корреспондента и читателей. — вообще то он человек скромный и мало склонен делиться тем, что он знает, как и в каком месте находится в его руках).



**Ленин.** (Обращаясь к народу. Советским языком):  
Мы с вами, рабочий, казак  
Орлыные очи твои.



**Сталин.** (Народом СССР. Германцами):  
Дайте мне право —  
Я научу вас свободу любить.



**Буденный.** (Обращаясь к бойцам уланского полка. Кавказ):  
Романтизм, камен, кой —  
Та й агайте сочинять,  
А я сяду в сед вселенной  
Та й аромантизм казак!



**Магданчик.** (С чистотой, трогательностью):  
Куда, куда вы удались,  
Весна моей жизни мим?  
Что ж ты, грациозный мим,  
Тототот?



**Молотов.** (Вспоминая на рассвете по Москве после и прощания каждого дома и детства. Гастроли):  
С добрым утром, чудный город.  
Сердце родины моей!



**Берин.** (Прислушиваясь к своим замечаниям на работе в го...)



**Литвиненко-Финновский.** (Подобравшись к операционной зоне в министерстве СССР. Хитро):  
Мы рождены, чтоб сказку сделать былью.



**Тимошенко.** (Собрая в уроне свои вещи и отпроектировав забавно горючо в ожидании из Урла. С лафетом):  
Если завтра война,  
Если завтра революция,  
Будь сегодня и завтра собой.



**Крушев.** (Общаясь с работниками Куйбышевского водохранилища. Об, пог, дужа мигалет):  
Ледя и снага добрался.

«Нове українське слово» — газета генерального округу «Київ»



Рідне слово: підручник для 2 кл.  
(авт. Ф.Пошивайло), 1942 р.





Свідоцтво про закінчення початкової народної школи №13, м. Харків, 30.06.1943 р.



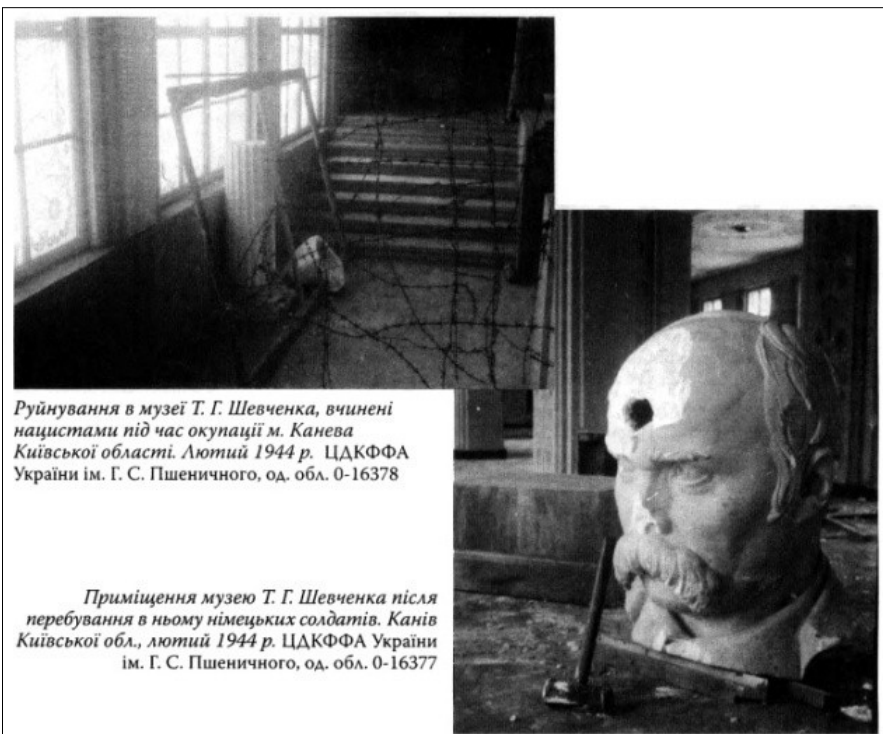


Листівка ОУН «За самостійну соборну  
Українську Державу», 1943 р.

*Державний архів Кіровоградської області,  
ф. П-5907, оп. 2-р, спр. 13150, арк. 196.*



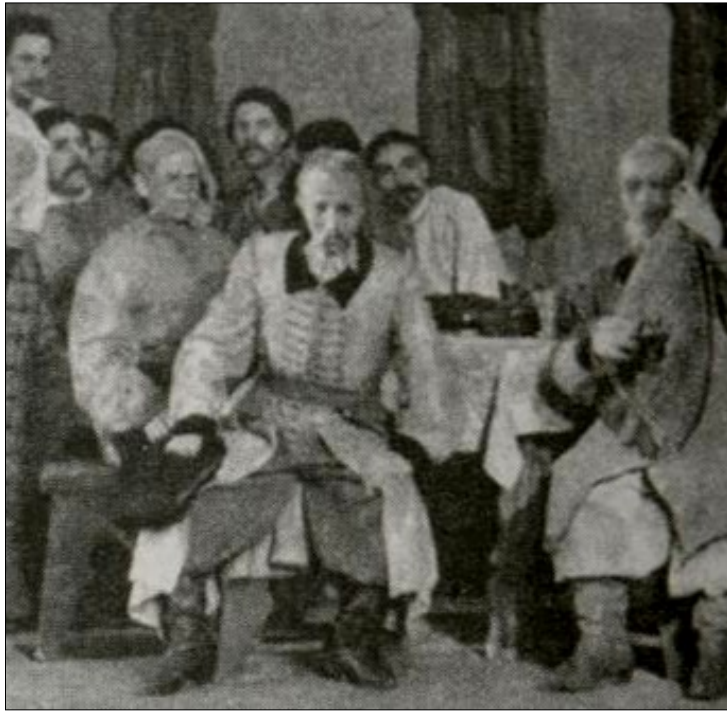
Пам'ятник на могилі Т.Г.Шевченка.  
Канів Київської обл., 1944 р.  
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного,  
од. обл. 0-143125



*Руйнування в музеї Т. Г. Шевченка, вчинені нацистами під час окупації м. Канева Київської області. Лютий 1944 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-16378*

*Приміщення музею Т. Г. Шевченка після перебування в ньому німецьких солдатів. Канів Київської обл., лютий 1944 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-16377*





Вистава в одному з Київських театрів, 1943 р.



У театрі вар'єте

52

**РОМЕНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ  
МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР  
ім. ЛЕОНТОВИЧА**

Ріг вул. Шевченківської і Аптекарської

**Гулак-Артемівський**

# ЗАДОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ

Опера на 3 дії

## „SAPOROSHEZ SA DUNAJEM“

Oper  
in 3 akten

**ВИКОНАВЦІ**

Іван Карась - - Шкурат С. Й.	По ходу опери <b>ТАНЦІ</b>
Одарка, його жінка - - Зайрой Т. К.	Вистава йде в супроводі оркестру
Оксана, дівчина - - Сторожівська Л. П.	<b>ПРИ ТЕАТРІ БУФЕТ</b>
Андрій, козак - - Трухан П. А.	Він не тільки їде і за її їде. — Тільки в 3 години дня
Султан - - - - - Гамалій О. М.	Помешанки опалюється—розділяється обов'язково
Селім-Ага - - - - - Арзанов О. А.	Художній керівник Водичко А. Т. Режисер Богданець М. П.
Иман - - - - - Гирко А. М.	Здобувач Микола І. І. Виконавчий Керуєць Б. М.
Козаки, дівчата, турецька сторожа	Музичний керівник Гирко А. М. Адміністратор Гавриш С. М.

---

Наступні вистави: **НАЙМНІЧКА** Тодішнійч. **МАЙСЬКА НІЧ.**

Афіші міського театру (м. Ромни).  
Державний архів Сумської області



УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР  
■ М. ЛЕОНТОВИЧА ■

Четвер 25 червня

ЛІТНІЙ ТЕАТР

Тобілевич

НАЙМИЧКА

Драма на 5 дій

П'ятниця 26 червня

Гулак-Артемівський

ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ

Опера на 3 дії

Субота 27 червня

Тобілевич

БЕЗТАЛАННА

Драма на 5 дій

Неділя 28 червня

Ариєс

КАТЕРИНА

Опера на 3 дії

Режисер Богданович М. К.

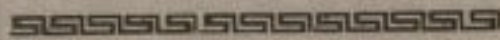


Пам. режисера Шкурат М. С.



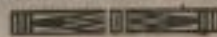
Меремі театру Волікієвська А. Т.

Сонячний мистецтво С. Б. [unclear]



# ВИСТАВА

Роменського драматичного залізничного театру



Старицький М.

# СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

Комедія на 4 дії

Режисер І. Скоробогацький

Мистецький керівник Олесь Заїка

Хореограф Н. Жовнін      Зав. муз. Л. Муссная

**ПОЧАТОК 0—ГОД. ВЕЧОРА**

Ціни квитків від \_\_\_ до \_\_\_ нарб.



Афіші міського театру (м. Ромни).  
Державний архів Сумської області



*Вільшана 2*

П Л А Н

ПОСТАНОВОК ВІЛЬШАНСЬКОГО РАЙОНОВОГО ТЕАТРУ  
на 3-й КВАРТАЛ. 1942 року.

№	Назва постановок	Автор	Дата виконання	Відмітка про дозвіл до постановки
1.	"Мартин Боруля"	І.Трбілевич	11/X-42р	
2.	Концерт і п'єса "По ревізії"	Кропивницький	18/X-42р.	
3.	"Сто тисяч"	І.Трбілевич	1/X1-42р.	
4.	Концерт і танці	-	8/X1-42р.	
5.	"Бурдака"	І.Трбілевич	15/X1-42р.	
6.	"Сватання на Гончарівці"	"Оснор" Яценко	29/X1-42р.	
7.	Концерт і танці	"	4/XII-42р.	
8.	"Дай серцю волю, заведе в неволю"	Кропивницький	11/XII-42р.	
9.	"Нахмаримо"	В.Грінченко	18/XII-42р.	
10.	Концерт і танці	-	31/XII-42р.	

ІНСПЕКТОР ВІДДІЛУ КУЛЬТУРИ

І ВИХОВАННЯ

*Шелудько*

/ШЕЛУДЬКО/

ЗАВІДУВАЧ ТЕАТРУ

*П.В.Вулицький*

/СІРНИЦЬ/

План вистав Вільшанського районного театру, 1942 р.





iesarchiv, Bild 169-0106  
: o.Ang. | 1941 Sommer

### У молодіжному культурному товаристві

*Свято обжинків в одному з окупованих сіл України. 1941–1943 рр.  
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-230305*



ЗДІЛЯ  
**19**  
 ЛИПНЯ
 

**СТАДІОН „ЗЕНІТ“**  
 НЕРОСИННА, 24.
 

 НЕДІЛЯ  
**19**  
 ЛИПНЯ

# ФУТБОЛ

**СТАРТ — M.S.C. WAL**

Труссель Клименко Свиридовський Сухарев Балакін Ткаченко	Гончаренко Чернега Комаров Коротких Вулицький Тимощук		Саладін Бадер Теглаш Вардан Сода Сабо	Вехл Варга Черв Баче Фархан
---	--	--	--	---

STADION
ZENIT
STADION

## = FUSSBALL SPIEL =

ПОЧАТОК МАТЧУ О 6<sup>о</sup> ГОД. ВЕЧОРА  
 ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.

Афіша футбольного матчу. Київ, 1942 р.

**НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ**      **СТАДІОН „ЗЕНІТ“**      **9 СЕРПНЯ**  
**МЕРОСИННА, 24.**

# ФУТБОЛ

## РЕВАНШ

**СТАРТ**      **FLAKELF**  
С. ПІДКОЛОДІ      «ВІЙСЬКОВИЙ ЧОТІ»

Трусович      Червота  
 Кошеник      Кошарен  
 Сваридівський      Коротких  
 Суларен      Пулюстий  
 Базилан      Жельник  
 Гуцларен      Гюмфес  
 Гончаренка      Гюмфес

**В ПОСЛЕДНОМУ СКЛАДІ**

STADION „ZENIT“  
**= FUSSBALL SPIEL =**  
**REVANCHE**

**ПОЧАТОК МАТЧУ О 5<sup>о</sup> ГОД.**  
 ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.



Українські та німецькі футболісти  
 після так званого «матчу смерті», 9 серпня 1942 р.  
 З книги В. Пристайка

# **Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас)**

Навчально-методичний посібник

*Укладач –  
Олександр Жосан*

Підписано до друку 18.02.2015 р.  
Формат 64x80/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.  
Друк – принтер. Тираж 30 прим.  
Зам. № 208

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», вул. Велика Перспективна, 39/63,  
Кіровоград, 25006  
Віддруковано в лабораторії інформаційно-методичного забезпечення освітнього  
процесу КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», вул. Велика Перспективна,  
39/63, Кіровоград, 25006